

ԱՐԶԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

ԴՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԿԻՐՍԱԿԷ ՇՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրին է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրավաճառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисъ, Редакція „Арцаганкѣ“.

Առանձին համարները 10 կ.

Ցայտարարութիւնների բառին 2 կ.

1887-ին

(ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

„ԱՐԶԱԳԱՆՔ“

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ Է

ՄԻՆԵՐՈՅՆ ԴԻՐԲՈՎ ԵՒ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՊՐՕԳՐԱՄԱՑՈՎ.

I. Տեղեկութիւններ կառավարութեան դործողութիւնների և օրէնսդրական միջոցների մասին:—II. Առաջնորդող յօդուածներ Հասարակական կեանքի նշանաւոր Հարցերի վերաբերութեամբ:—III. Թղթակցութիւններ Հայաստանի տեղեւոյք, ընդհանուր տեսութիւն Հայ և օտար լրագիրների տեղեկութիւնների և կարծիքների:—IV. Տնտեսական և առևտրական Հարցերի քննադատութիւն:—V. Յօդուածներ Ժողովրդական կրթութեան վերաբերութեամբ:—VI. Արտաքին տեսութիւն, յօդուածներ և տեղեկութիւններ արտասահմանեան Հասարակական և քաղաքական կեանքի նշանաւոր անցքերի մասին:—VII. Կրիտիկա և մատենախօսութիւն:—VIII. Ֆէլիէտոն:—IX. Զանազան լուրեր:—X. Յայտարարութիւններ:

«ԱՐԶԱԳԱՆՔԻՆ» 1887 թ. ԿՍԵՒՍԱԿՑԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԱՆՁԻՆՔ.

Պ. պ. Բէհլթեան Իշխ. Կ., Բէկնաղարեան Ս., Բաբայեան Բ., Երիցեան Աղ., Զեյնեակիյ Ս., Խալաթեան Գ., Մատինեան Եր. Մար., Շիրվանզադէ, Պատկանեան Ռափայել, Պառնեան Պերճ, Սուրդուկեան Գ., Վարդանեան Փ., Վաղինակ, Տէր-Ղևոնդեան Ն., Տիգրանեան Յ., Րաֆֆի, Քաջբերունի, Քիշմիշեան Ա., Բարխուդարեան Գ., Յարոյ, Ն. Աբէլեան, Զիգանեան և այլք:

Տարեկան բաժանորդագրին է . . . 5 ռ.

Կէս տարուանը 3 ռ.

Թիֆլիսում ստորագրութիւնն ընդունվում է խմբագրատանը և «Կենտրոնական Գրավաճառանոցում»:

Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисъ, въ Редакцію „Арцаганкѣ“. Արտասահմանեց՝ Tiflis. Redaction du journal „ARDZAGANG“.

ԱՊՍՈՒԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 2Է ԸՆԴՈՒՆՎՈՒՄ

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայ ուսանողութիւն:—Ներքին Տեսութիւն: «Հայկական գրադարան» 4-րդ Հատորը: Քաղաքացիներ Թիւրքիայի Հայ լրագրներից: Նամակ խմբագրին: Վերադարձներ:—ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՑ:—Ֆէլիէտ՝ Դպրոցական տիպերի Սամուէլ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ

Տխրութիւն պատճառով երևոյթների է հանդիպում մարդ, երբ փոքր ի շատէ խոր Հայեացք է ձգում թէ ներկայ և թէ անցեալ Հայ ուսանողութեան վերայ: Մեր երիտասարդ սերնդի այդ դասակարգը, որ իւր մտաւոր կարողութեամբ Հայ Հասարակութեան կրթութեան և առաջնակարգ մասն է կազմում, կամ պիտի կազմէ ապագայում, ներկայացնում է մի անմխիթար պատկեր: Բաւական է մի կողմնակի Հայեացք ձգել մեր շուրջը, բաւական է թերթել մեր լրագիրների հին և նոր համարները, և ամեն ոք կամայ ակամայ կը համոզուի այդ բանում: Այն կրթութեան դասակարգը, որ մի ժամանակ ուսանող է եղել, և այն ուսանողութիւնը, որ ապագայում պիտի կազմէ մեր կրթութեան դասակարգը, իբրև իրարու լրացնող փաստեր, կարծես, մարդուն ուզում են համոզեցնել, թէ բարձրագոյն կրթութիւնը Հայի Հոգու և սրտի վերայ բարերար ազդեցութիւն չէ անում:

Աննշան բացառութիւնը մի կողմ թողնելով, մեր խօսքը այստեղ վերաբերում է անխտիր բոլոր թէ ներկայ և թէ անցեալ Հայ ուսանողութեան:

Քննենք համառօտ կերպով, թէ ինչ տարրերից է բաղկացած Հայ ուսանողութիւնն ասած բանը: Որքան մենք կարողացել ենք դիտել, բոլոր Հայ ուսանողներին կարելի է իսկապէս երկու դասակարգերի բաժանել:

Մէկ դասակարգը, որ, լիրաւի, կազմում է մեծամասնութիւն, բաղկացած է այնպիսիներից, որոնց հա-

մար բարձրագույն կրթութիւնը միմիայն մի նպատակ ունէ, այն է՝ նիւթապէս ապահով ապագայ վաստակել կեանքի մէջ: Չ'կայ այդպիսիների համար անձնականից դուրս ոչ մի խնդիր, ոչ մի հետաքրքրելի երևոյթ: Նոքա զբաղուած են իրանց սեպհական վիճակի խնդրով, նոցա բոլոր ճիգը կայանում է նորանում, որ բարձրագույն կրթութեան միջոցով ստեղծեն իրանց համար հասարակական ապահով դիրք: Հասարակական հարցեր, մերձաւորների դրութեան վերաբերեալ խնդիրներ, — այդ բոլորը նոցա համար գոյութիւն չունէ: Գոյութիւն չունէ նոցա համար նմանապէս և ոչ մի մտաւոր և բարոյական շահ, որ մայրենի է, վերաբերում է այն ժողովրդի քաղաքակրթութեան, որին պատկանում են նոքա: Այդ բաւական չէ. այդպիսիները մինչև անգամ ծաղրում են նորանց, որոնք երբեմն յիշեցնում են իրանց, թէ պատկանում են այս ինչ հասարակութեան: Սակայն, որովհետև իւրաքանչիւր փոքր ի շատ է լուսաւորուած անհատ գիտէ, որ կենդանեկան է համարվում այն մարդու կեանքը, որը մտածում է լոկ սեպհական կաշուի համար, այդ պատճառով ուսանողների յիշեալ դասակարգը իւր իսկական դէմքի վերայ հագնում է զանազան գոյնի դիմակներ:

Մի մասին, իբրև դիմակ, ծառայում են կոսմոպոլիտիքական գաղափարները, միւս մասին՝ գիտութիւնը: «Ես աշխարհաքաղաքացի եմ», ասում է մէկը: «Ես նուիրուած եմ գիտութեան», արդարանում է միւսը: Բայց կեանքը երկուսի դէմքից էլ պոկում է դիմակը, և երևան է գալիս մի այլանդակ պատկեր: Այդ թէ ուշ երևում է, որ «աշխարհաքաղաքացի» և «գիտութեան ծառայող» դոքա լոկ խօսքեր էին: Եւ եթէ յիշաւի եղել են այդ դասակարգի ուսանողների մէջ այնպիսիները, որոնք մի ժամանակ անկեղծօրէն ունեցել են որ և է գաղափար, որ և է նպատակ, գոյութեան առաջին խոչնդոտին, կեանքի ճանապարհի առաջին քարին, հանդիպելով, փշրուել և փոշիացել են օդի մէջ:

Ասացէք, մեր այժմեան բոլոր կրթուածներից որ մէկն է նուիրուած գիտութեան, մեր հարեւրաւոր մասնագէտներից քանիսն են իրանց արհեստի վերայ նայում գիտութեան անշահախնդիր տեսակէտից, քանիսն են աշխատում զարգացնել իրանց ձեռք բերած մասնագիտութիւնը իբրև գիտութիւն և ոչ թէ իբրև փողեր գիգելու, շալլ կեանք վարելու մի աղբիւր:

Դառնանք այժմ ուսանողութեան միւս դասակարգին: Դա այն փոքրամասնութիւնն է, որ փոքր ի շատէ հետաքրքրվում է հասարակական խնդիրներով, որ և ստէպ ստէպ յիշեցնում է հասարակութեան իւր գոյութեան մասին: Այդ դասակարգի ուսանողների համար, յիշաւի, բոցի անձնականից կան և այլ շահեր: Սակայն այստեղ ևս անմիջապէս պատկերի ենք հանդիպում:

Դեռ չը սովորած՝ սովորեցնել, — ահա այն ընդհա-

նուր գիծը, որ յատուկ է այդ դասակարգի բոլոր ուսանողներին: — Ի՞նչպէս են արտայայտում այդպիսիները իրանց՝ հասարակական շահերին ծառայելու՝ ձգտումները: Մեր լրագիրների էջերի վերայ դուք կարող էք կարգաւ այդ հարցի ճիշդ պատասխանը: Նայեցէք, կարող էք հանդիպել մի ուսանողի անուն, որ գէթ մի անգամ անխնայ կերպով իւր ուսանողական նստարանից թղթի գնդակներ նետած չը լինի հայի երեսին: Մէկը գատափետում է հայ հոգեւորականին՝ «տգէտ է». միւսը հայհոյում է հին սերունդին՝ «թոյլ է, շահասէր է, վախշաւու է». մի ուրիշը ուղղակի ափտակում է ամբողջ հայ ժողովրդի երեսին՝ «Հարստահարող»: Իսկ ամենից աւելի է նոցա թիւը, որոնք յարձակվում են մեր հասարակական ասպարիզում այսպէս թէ այնպէս գործողների վերայ: Ի՞նչեր չեն անում այդպիսիները: Խրատներ կարգաւ այս ինչ խմբագրին, խորհրդներ տալ այն ինչ գրողին, քննել և քննադատել աջ ու ձախ, հերքել և քարոզել — այո, այդ բոլորը նոցա համար սովորական զբաղմունք է դարձել: Բաւական է, որ նոցա առջև հազիւ հազ բացուել են բարձրագույն կրթութեան տաճարի դռները, և ահա լուռ բերանները ազատութիւն ստացան, ձեռները արձակուեցին, որ միմիայն հայհոյեն, որ միմիայն հարուածեն, որ միմիայն հերքեն ամեն ինչ:

Ուսանողական նստարանի տակտակից մի կտոր կարած և ձեռներին բռնած, նոքա զարկում են աջ ու ձախ, մոլեռանդ համոզմամբ, որ իրանց ձեռքի մէջ ունեն ոչ թէ փայտի դեռ ևս բոլոր կտոր, այլ երկսայրի մի սուր:

Եւ այդ տեսակ ուսանողները իրանց յարձակողական արշաւանքի մէջ միշտ համարձակ են, միշտ յանդուգն են: Երբեմն նոցա համար չ'կայ յարգանք դէպի անցեալ և ներկայ գործիչները, չ'կան մարդիկ, ամեն ինչ իրանցից պիտի սկսուի:

Այդքանը տեւում է լոկ ուսանողութեան ժամանակ: Կեանքի մէջ մտնում են նոքա խորին համոզմամբ, որ պէտք է ամեն ինչ կերպարանափոխեն, պէտք է կեանքին ուղղութիւն տան իրանց ցանկութեան համաձայն: Սակայն, անողոր իրականութիւնը շատ վաղ է ստիպում նոցա հիասթափուել:

Այն, ինչ որ երեակայում էին գտնել, չեն գտնում, և առաջին թոյլ փորձի անյաջող աւարտը ձգում է նոցա յուսահատութեան մէջ, և հետզհետէ նոքա կուլ են գնում կեանքի ընդհանուր հոսանքին:

Այդպէս սկսվում է և այդպէս շարունակվում ուսանողական նստարանից ամեն ինչ հերքող, խրատներ և պատուէրներ տուող, քարոզներ կարգացող ուսանողների մեծ մասի կեանքը հասարակական շրջանում: Նոքա շուտով նոյնպէս խառնվում են առաջին դասակարգի

իրանց ընկերակիցներին, որոնց մի ժամանակ ծագրում էին: Եւ յաճախ կեանքի մէջ վերջինների կողմից ենթարկվում են նոյն ծաղրին:

«Ասում էի քեզ, որ այդ ցնորք է»,—հեղնական ժպիտը երեսին դառնում է առաջին դասակարգի ուսանողը ամեն բան հերքողին: — «Այո, այժմ համոզուած եմ, բայց երիտասարդին ներելի է յափշտակուել», — պատասխանում է վերջինը, աշխատելով զսպել իւր ամօթը:

Այնուհետեւ նոքա իրարու ձեռք ձեռքի տալով, ընթանում են մի և նոյն շաւղով, որը տանում է դէպի նիւթական ապահովութիւն, դէպի հասարակական դիրք:

Շատ հեռու կը տանէր մեզ, եթէ սկսէինք մանրամասնօրէն քննել այդ վշտալի երևոյթի բուն պատճառները: Անկասկած ընտանիքը, ուր ծնուել է ուսանողը, այն շրջանը, ուր նա անցուցել է իւր մանկութիւնը և պատանեկութիւնը, մեծ դեր են խաղում այդ բանում: Բայց միակողմանի կլինէր բոլոր պատճառները վերագրել միմիայն ընտանեկան շրջանին: Նոյն ինքը ընդհանուր ուսանողական շրջանը վատ ազդեցութիւն է անում հայ երիտասարդի վերայ: Առաջին պայմանն ա սկսում է յափշտակվել, ոգևորուել զանազան վերացական մտքերով և անիրազործելի քաղաքականութեամբ: Այդ, ի հարկէ, շատ բնական է երիտասարդական տաք բնավորութեան համար: Բայց չունենալով նախնական պատրաստութիւն ընկնում է երկու ծայրահեղութեան մէջ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այսօրեքս ստացուեցաւ Թիֆլիզում մեր հրատարակութեամբ Լայքցիզում լոյս տեսնող «Armenische Bibliothek»-ի չորրորդ հատորը, որ կրում է հետեւեալ վերնագիրը. Märchen und Sagen, mit einer Einleitung von Grikor Chalatianz: Պ. Խալատեանի ընդարձակ, 37 երեսից բաղկացած, յառաջաբանին հայոց հեքիաթների մասին հետեւում են 6 հեքիաթներ նոյն պ. Խալատեանի տակաւին անտիտ ժողովածուից թարգմամած: Երկրորդ մասը կազմում է Դաւիթ Սասունցու թարգմանութիւնը: Իբրեւ յաւելում զբքոյկի մէջ տըպագրուած են մօտ 300 հայկական առածներ գերմաներէնի թարգմանուած Աբգար Յովհաննիսեանի ձեռքով: Գիրքը ծախվում է Կենտր. Գրականառնոցում. գինը, ինչպէս և նախընթաց հատորներինը, 75 կոպէկ է:

Ք. Ա. Ղ. Ո. Ի. Ա. Ծ. Ն. Ե. Ր.

ԹԻԻՐԻՔԻԱՅԻ ՀԱՅ ԼՐԱԳԻՐՆԵՐԻՑ

Կարինի առաջնորդ Սրբազանը և Վանի Պատրիարքական Փոխանորդ Սրբազանը իմացուցած են Պատրիարքարանի, թէ Թիւրք կառավարութեան կրթական տեսուչները, այցելելով հայ վարժարաններն՝ տեղեկութիւններ կը պահանջեն ուսումնական ընթացքին, ուսուցիչներին և այլնի վրայ: Երգրումի կրթական տեսուչը մինչև իսկ յայտարարէր է հայ վարժարանների ուսուցիչներին, թէ առաջնորդները իրաւասութիւն չունին բնաւ վարժարաններին վրայ, որոնք ուղղակի կրթական Տեսչութեան իշխանութեան ենթարկեալ են:

—Գաւառներէն հաղորդուած լուրերին նայելով, շատ տեղեր Թիւրք իշխանութիւնները կը պնդեն, որ Առաջնորդարաններէն տրուած ամուսնական հրամանագիրներին վրայ 10 շրջանի դրօշմ փակցուելով պէտք է որ վճարուի կառավարութեան: Պատրիարքարանը կաշխատի, որ ամուսնութիւնը, որ մեր մէջ կրօնական մի խնդիր է, քաղաքական իշխանութեան կողմէ այդպիսի մի անպատեհ տուրքի չենթարկուի:

—Թիֆլիզէն կը հաղորդեն, թէ հարուստ մի հայ որ մօտ ժամանակներ մեռած է, մի կարեւոր գումար կտակ թողուցեր է Ամեն. Խրիմեան Ս. Հայրիկին, իւր ուզած կերպով գործածելու համար:

—Ռումանիացի հարուստ մի հայ, Գրիգոր Անթոնով Սէրէբրէննիքով, Պրայիլով քաղաքի բնակիչներէն, որ Օտէսա կը գտնուի այժմ, իւր կենդանութեան ժամանակ կտակեր է 34,000 ռուբլի հայ վարժարաններին հետեւեալ կերպով. 8000 ռուբլ դրամագլխի տոկոսը Օտէսաի հայ վարժարանին, 8000 ռուբլ դրամագլխի տոկոսը Էջմիածնի ճեմարանին, 2000 ռուբլ դրամագլխի տոկոսը Քիշնէվի հայ վարժարանին, 2000 ռուբլ դրամագլխի տոկոսը Գրիգորուպօլի հայ վարժարանին, 2000 ռուբլ դրամագլխի տոկոսը Աքքէրմանի հայ վարժարանին և 12,000 ռուբլ դրամագլխի տոկոսը Տաճկահայաստանի Վան քաղաքի Սանդիտեան անուն օրիորդական վարժարանին:

Պ. Սէրէբրէննիքեանցը թող հայրենասիրութեան կենդանի օրինակ լինի հայ հարուստներին համար: Իւր մէկ նամակի մէջ որ գրած է առ Գեր. Գաբրիէլ եպիսկոպոս Սրուանձտեանց, Առաջնորդն Տրապիզոնի, սապէս կը գրէ. «Պէն հանգիգաթ Երմէնիյիմ վէ տինիմէ տէ գալի. անճազ տիլիմի պիլմէյօրում վէ գալմըշըմ պէօլլէ. պու սէպէպտէն պէնիմ հէլալ գաղանճըմը իսթէյօրում քի պէնիմ վէ էհլիմին վէֆաթ իթմէսիստէն սօնրա, գալսըն միլլէթիմիդին վարժարանլարընա:» Պարզ, բայց միևնոյն ժամանակ ինչ սրտայոյզ խօսքեր:

ՆԱԽԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Այն լրագրի մէջ, որի անունը Դուք սովորութիւն չունիք տալու, մի փոքրիկ բանակուի են սկսել Ղամարլուէից մինեանց դէմ. մինը նոցա դպրոցի շինութիւնը և շարունակութիւնը վերագրում է Օհան Բաբախանեանցին, միւսը մերժում է: Նս իբրեւ գործին տեղեակ հրաւիրում եմ վերջ դնել տարակուսանքին:

Հարցն ինքն ըստ ինքեան աննշան է և կրքի ծնունդ. ուրիշ գէպքում իմ կողմից լուծութեամբ անցնելը խոհեմութիւն էր, իսկ այժմ շատ յարմար առիթ՝ այդ նիւթի վերայ սակաւ ինչ խօսելու:

Կարոցական խնդրերը նոր բան չէ մեր մէջ, դա պատմական դարաւոր պիտոյք է եղել մեր ազգի համար: Չնայ պնդում, թէ կանոնաւոր դպրոցներ մանկավարժական արդի տեսակէտով գոյութիւն են ունեցել, բայց և չենք ժխտել, թէ գրագիտութիւնը ի նախնեաց անտի որդւոց որդի աւանդուել է մեզ որպէս վանքերի խցերում, նոյնպէս և գիւղական եկեղեցեաց կից շինուած փոքրիկ խորշերում:

Հայ աշխարհի ամեն գիւղական եկեղեցի ունի և ունեցել է մօտը մի սենեկանման ծածք, ամեն դարում ժամանակակից շքեղ ճաշակով շինած: Մեր գիւղացեակ ծերունիքը չիւում են անկողնաւոր դարու սկզբի ճարտարապետութեամբ կառուցած նշանաւոր եկեղեցական սենեակները, որոնց հետքը մինչև ցարդ կայ և որոնցից շատերը իմ պաշտօնավարութեանս միջոցին վերափոխել եմ տուել ներկայ պայմանին համեմատ:

Այդ իսկ խցիկներն էին, որոնք պէտք էին դալիս պատարագիչ հերթակալ քահանային գիշերները ննջալանի և սաղմոսացութեամբ հոգեւոր համար, իսկ ցերեկը՝ նշխար գործելու և մի քանի մանուկների աջուրբեմով ուսման սկիզբը դնելու և ժամագրքով, նոր կտակարանով և նարեկով փխրոփայութեան կոչումը շնորհելու:

Սակաւ աղքատ և փոքրաթիւ գիւղեր գուրկ են եղել այդ գիտութեան յաճախներից:

Խօսքս բնիկ Արարատեցոց և Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի կարնոց և կարուց գաղթականաց գիւղերի մասին է: Վերջիններս հաւանական է, որ իրանց նախկին սովորութիւնները հետները բերել են նոր հայրենիք, իսկ Արաշիբերտի, Բասենի և առ հատարակ քղաքեակ վայրերից գաղթածները չը պէտք է ունեցած լինին իրանց հին հայրենիքում եկեղեցական խցեր. կամ դուրս վերջին դարու բազմադիմի ճնշումները և զգալի չքաւորութիւնը, իսկ այս կողմը գաղթականութեան լուծը ծանրանալով նոցա վզին, թոյլ չեն տուել նոցա եկեղեցական խցի վերայ մը տածելու:

40 Գիւղից բաղկացած ամբողջ Աբարանի գաւառակում այսօր ևս չը կայ և ոչ մի եկեղեցական խուց:

Ցաւելով պէտք է խոստովանեմ, որ մօտ եօթը երկար տարիների միջոցում իմ չաճախակի այցելութեամբ նոյնքան անգոր գտնուեցայ համոզել այդ ժողովրդին որ և է գիւղում մի եկեղեցական խուց կանգնացնել տալ, մի քանի երեխաների աջուրբենի հետ ծանօթացնելու:

Թանձր տգիտութիւնը տիրում է Աբարանում, մէջները գտնուած ժողովրդից աւելի տգիտաբոյն քահանայքը կամ որ և է հեռաւոր վանքի ամենաչեափն արգասիքն են, կամ տեղական տգէտ քահանայորդիքը, որոնք կամեցել են ժառանգաբար տանել իրանց հայրերի և պապերի արհեստը և ի-

րանց ծնողաց մօտ տարիներով անգիր սովորել են եկեղեցական ձևականաւորութիւնները:

Ուրեմն Աբարանու գաւառակը այժմեան ռուսական Հայաստանի բոլոր գաւառների մէջ բացառութիւն է կազմում: Նիւթն այնքան շատելու լինենք Նոր Բայազեդի գաւառի համար, որ մի աստիճանով յառաջագնաց է Աբարանից:

Դոյն այդ վերագրելու խցիկներից մէկն ևս գտայ ես Ղամարլու գիւղի վերին մասումը (ըստ եկեղեցական վերին Ղամարլուումը) մի փոքրիկ լուսամտով եկեղեցոյ հիւսիսային կողմումը: Այստեղ քահանայ վարժապետին փխրաբնիկ էր մի ղամարլուեցի աշխարհական: Նրեանի չափ երեխայք երկու կողմը պատերի երկայնութեամբ նստացրած՝ ինքն ևս վերին ծալքումը կիզած՝ մահալը ձեռքին, աւանդում էր ամենատեսակ գիտութիւն:

Ամենատեսակ եմ ասում, ըստ որում իւրաքանչիւր երեխայ մի առանձին գիրք ունէր դրած առաջը, սկսած մի քանի տեսակ աջուրբենաբաններով և վերջացրած Կովտենի տրամաբանութիւնով, Միթարեան հարց ուղղածու Սոսուածաբանութիւնով, ռուսաց հին տառերով տպած կատեխիզիսով և այլն և այլն: Նոցանից մէկն ևս սպիտակ թուղթ ունէր առաջը: Իմ հարցին վերջինս պատասխանեց իրանց բարբառով. «Ես չեմ կարթալի, ես գիր եմ անելի», որ առնել է, թէ նա գիտութեան ծայրն է հասած, ուսման այլ ևս կարիք չունենալով, գրել է սովորում:

Սկզբում այդպէս էր մեղանում ամենայն տեղ, նախ կը սովորէին կարգալ և ապա, ուսումը վերջացնելուց յետոյ, գրել կը ձեռնարկէին:

Երեւեալ, որ մեր շնորհալի վարժապետը շատ չի անցած եղել իւր աշակերտներից գիտութեամբ, իսկ ռուսերէնը ծէրը փրկի:

Մի քանի ժամից յետոյ մի քանի ժողովրդի հետ նոր դպրոցատեղը գնալու մանկավարժ ուսուցչի հանդիպեցանք փողոցում մի քանի իւրացիների հետ «ղումար» խաղալու:

Նրեք օր մնալով Ղամարլուումը, ես յաջողեցայ կազմել հոգաբարձութիւն, միացնելով վերին և ներքին Ղամարլուները և մօտագայ հինգ վեց գիւղերը:

Չորս պատուաւոր անձինք ընտրուեցան հոգաբարձուք: Դօքա էին Օհան Բաբախանեանց, Սիմէօն քահ. Զամալեանց, այն ժամանակ Աւագ, իսկ այժմ Վարդան քահանայն և Մանուկ Ղամարեանց, որի կեանքը երկար չեղաւ:

Կազմեցինք և մի հանդաւանութեան թերթ. չորս նորընտիր հոգաբարձուք նուիրեցին յիսուական մանկթ, մնացեալ ժողովրդից դոյացաւ 100 մանկթի չափ, և ահա այն խմորը, որով սկիզբը դրուեցաւ Ղամարլուի ներկայ թըշուառ ուսումնարանական շինութեան: Թշուառ, որովհետեւ, ինչպէս լսում եմ, անտէրութիւնից հիմնադատակ լինելու ճգնաժամումն է:

Ամենընպէս առաջին նուագի յաջող փորձերից իրախոսուած՝ ընտրեցինք դպրոցի տեղը, ժողովրդականք համախօսականով չատկացրին դպրոցական շինութեան համար երկու Ղամարլուի կենտրոնում գտնուած մեծ գետինը, որ տեղացի պարսիկների հետ կիսովի էր, որոնք ամենայն ուրով համաձայնեցան առանց խռովութեան բաժանել հողը, օգնել մինչև իսկ սահմանորոշ պատը բարձրացնելում:

Նորընտիր հոգաբարձութիւնը նոյնպէս իւր կողմից ուրով յանձն առաւ առանց ժամավաճառութեան շինութիւնն սկսել:

Նոյն օրը գտնելով Ղամարլուում Երեանու, թեմական դպրանոցում աւարտած մի երիտասարդ վարժապետ կարգեցի ըստ իմ ծրագրի և լի յուսով շարունակեցի ճանապարհորդութիւնս:

Ամիս և կիսից վերադառնալով՝ գտայ Հոգաբարձութիւնը փոքր ինչ վհատման մէջ՝ ժողովրդեան մի մասի դեմադրութեան պատճառաւ: Սոքա վերոյիշեալ ղումարագ վարժապետին նորից նստացրել էին եկեղեցական խցումը և իմ խեղճ ուսուցչին 30-ի չափ երեխաներով տարաբիր արել մի քահանայի սենեակ: Բայց փոյթ չէր, նորից խրախուսեցի Հոգաբարձուաց, ինքս օրինակ եղայ գործին ձեռնամուխ լինելու մի երկու բաժնի տալով դպրոցի սահմանը որոշելիս, և պատուիրեցի ուսուցչիս այդ իսկ սենեակում շարունակել դասախօսութիւն մինչև դպրոցական շինութեան աւարտը, երկպառակութիւնը չը բորբոքելու աղաղակ:

Արգարե Հոգաբարձութիւնը գործեց որքան կարելի էր և շէնքը կանգնացրեց: Ծշմարտութիւնը պահանջում է խոտովանել, որ թէև բոլորն էլ աշխատում էին, բայց գործին աւելի եռանդով թեմում կպած էր Բաբախանեանցը, աւելի ճիշդ՝ իւր որդի Յակովբը, ի հարկէ՝ Հօր պատուէրին համաձայն. բայց և այնպէս չէ կարելի ուրանալ միւս Հոգաբարձուաց մասնակցութիւնը:

Հանգանակած զրամագլուխը բաւական չէր՝ գլուխ բերելու հինգ սենեկեայ շէնքը, պակաս փողի մի մասը պարտք էն առել Հոգաբարձուք, մնացածը ծախսել է Բաբախանեանցի իւր քսակից, ի հարկէ յետ ստանալու նպատակաւ:

Վերջումը, երկրորդ Հոգաբարձական կազմակերպութեան ժամանակ, աշակերտաց թոշակներից և զանազան նուէրներից ծածկուեցաւ: Թէ դպրոցի ուսումնական ծախքը և թէ վճարուեցաւ Բաբախանեանցի պարտքը, իսկ օտարից վերցրած 300 մանէթ պարտքը ցարդ մնում է, կամ ստորագրուող Հոգաբարձուք վճարած կը լինին իրանց սեպհականութիւնից:

Հարկաւոր է ուրեմն ասել, որ Ղամարլուի դպրոցն իւր շէնքով պարտական է առաւելապէս Բաբախանեանցին, բայց ոչ թէ վերոյիշեալ լրագրի № 61 թղթակցի գրութեան համաձայն բացառապէս միայն Բաբախանեանին:

Բայց այս ինչ պարծանք չիշեալ պարոններին, երբ երեք չորս տարի է, որ կորել է կարգ ու կանոն, տիրել է անտէրութիւն, շէնքը կործանուելու վերայ է, իսկ Բաբախանեանցը իւր ընկերներով, նոյնպէս և վերջին Հոգաբարձուք անտարբերութեամբ են նայում, բարձի թողի են արել և անհոգ սրտով համբերում են իրանց ձեռքով տնկած լուսաւորութեան բուրստանի փլատակմանը և ահագին տարածութեան գետինը շահամուլ աչքածակների ձեռքով կուլ գնալուն:

Նս խորհուրդ կը տայի դպրոցի շէնքով պարծեցող պարոններին, որ լռէին և այս անարգանքը չէ լռէին:

Ձէ կարելի ուրանալ, որ տգէտ ամբոխը աւելի թշնամաբար է վերաբերուել դէպի իրանց որդւոց համար ջանք չը խնայող Հոգաբարձութիւնը: Շաբաթներ մնալով Ղամարլուումը, հազիւ կարողացել եմ ազատել մի կամ միւս Հոգաբարձուին խաժամութիւն ունեակնութիւնից: Նոյն իսկ Հոգաբարձուաց ձեռքով կազմուած երկպառակութիւնը մի օր Բաբախանեանցին է նեղը լծել, միւս օրը՝ Վարդանին: Բայց ի պարծանս իրանց կասեմ, որ մինչ կազմակերպուած վարչութիւն կար, մինչ թեմական տեսուչը ձեռնհաս եղածին չափ հսկում էր ի հեռուստ կամ ի մօտոց Հոգաբարձութեան

և ուսումնական մասի վերայ, դպրոցի գոյութիւնը շարունակում էր, 50—95 երեխայք ուսանում էին, իսկ այնուհետեւ . . . այնուհետեւ սորանից աւելի պահանջել մեղք է և անկարելի:

Վաղուց մտադիր էի խօսել այս նիւթի վերայ, թեմական տեսուչութեան ամենակարեւորութիւնը մեր դպրոցաց համար եօթնամեայ փորձովս պնդում եմ:

Անձեռնհաս է մեզ դիտենալ թեմական տեսուչութեան բարձման հակառակ պատճառը, բայց քաջ ճանաչելով մեր ժողովրդը ամենայն մասամբ, կրկնում եմ՝ առանց թեմական տեսուչութեան դպրոց չունինք:

Բայց թէ թիւսպէս, և թիւս պայմաններով, գուցէ միւս անգամ առիթ ունենամ խօսելու: Առանց այն էլ գրուածքս երկար և ձանձրալի դարձաւ:

Պ. Պատշահ:

*
* *

«Արձագանք»-ի անցեալ համարում, առաջնորդող չօգուածի մէջ սպրդել են մի քանի սխալներ: 2-րդ երեսի երկրորդ սիւնակի ներքեկց 9-րդ տողում «տարբերութիւնը», պիտի կարդալ «պարբերութիւնը», իսկ 5-րդ տողում «բոլորը», պիտի կարդալ «բոլոր»: Յօդուածի վերջից երրորդ տողում «միջոց տային» պիտի լինէր «միջոց տայիք»:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ

5 մարտի 1887 թ.

Երկու օր առաջուան նամակով կը հաղորդէի. «այն վայրկենին, որ կը գրեմ կատաղի յուզում կը տիրէ Կ. Պոլսոյ հասարակութեան բոլոր շրջանների մէջ, որովհետեւ քաղաքական ժողովն և պատրիարքն գերեզմանատունը յանձնեցին կառավարութեան. . .», իսկ այժմ ևս կը հաղորդեմ, որ համայն Պոլսոյ Հայոց մէջ մեծ ուրախութիւն կը տիրէ, որովհետեւ երէկ մարտի 4-ի կէսօրին Սուլթան Համիտ իւր վեհաձեռնութեան մի նոր ապացոյցն ևս տուաւ, յայտնելով, որ ամեն կրօնական իրաւունք սրբազան է, հետեւաբար անձեռնմխելի են իւր համար: Պատմեմ սոյն կարեւոր իրողութիւնն:

Արդէն յայտնի է, թէ Նուրեան էֆ., Յ. Մերիէմ Գուլի և ուրիշ մի քանի անձինք ամեն ճիգ կը թափէին գերեզմանատունը յանձնել կառավարութեան: Նոքա կըսէին և ապօրինի միջոցներ կը գործադրէին: Ազգ. ժողովն որոշեց դիմում ընել կայսեր. ատենապետաց դիւանը նմանապէս որոշեց, որ կրօնական և քաղաքական ժողովոց անդամներէն երկ-երկու հոգի երթան պալատ և դիմում ընեն կայսեր բերանացի կերպիւ: Խրիմեան Հայրիկ պատասխանեց, թէ աշխարհի վրայ տեսնուած բան չէ յայպէս կրօնական կարեւորագոյն խնդրի համար մի երկու հոգի յանուն ազգի երթան խօսին ուղածին:

ի՛նչ երաշխաւորութիւն կայ, որ նոքա ազգի և ազգային իշխանութեան փափագը պիտի յայտնեն այնտեղ:

Նուրեան էֆ.-ի վարչութիւնը որոշած էր նմանապէս, որ եթէ նախապէս քաղաքական և կրօնական ժողովներն մի գիր պատրաստեն, յայտարարուի, թէ գերեզմանատուներ կուտանք կայսեր անձին, որպէս զի եթէ լիշեալ պատգամաւորաց բերանացի դիմումն աննպաստ հետեւանք ունենայ, այն ժամանակ պատգամաւորներն յանձնման գիրերը ծոցերէ հանեն, տան և խնդիրն աւելի չերկարաձգեն: Խրիմեան Հայրիկ շատ հեգնական պատասխան մը տուաւ այս «անմիտ ու խորամանկ» առաջարկի համար: «Բաւական ճարպիկ էք, ըսաւ Հայրիկ, երբ մեր և ձեր պատգամաւորները պալատ երթան ու բերանացի դիմում ընեն, այն ժամանակ ձեր պատգամաւորները, անտարակոյս, գաղտնապէս պիտի ըսեն. «շատ մի հաւատարմ գոցա պատճառաբանութեանց, արդէն գերեզմանատուներ յանձնելու գիրերը ծոցերնին կը գրտնուին»:

Ո՛չ մենք ո՛չ բերանացի պատգամաւորութիւնը կարող ենք հաւանել և այս վերջին պայմանը: Մենք գործ ունինք անկեղծասիրտ և հպատակասէր Վեհապետի մը հետ, ուստի մեր բոլոր գործերն ևս պէտք է, որ անկեղծ լինին և ո՛չ մանուածապատ . . .»: Սակայն յետոյ քաղաքական ժողովոյ երկաթի կանցլերն ո՛չ այս ըրաւ և ո՛չ այն: Ընդիմութիւնն և զայրացումը տակաւ առ տակաւ կը սաստկանար ու կը ծաւալէր ժողովրդեան բոլոր խաւերի մէջ. իսկ այս պարագայ մեծ ազդեցութիւն կարող էր ունենալ խնդրի ուղղութեան վրայ և ահա մէկ ալ տեսնես Նուրեան և իւր մարդիկ դադար չունին, գիշեր ցերեկ միշտ նիստեր, միշտ ժողովներ ունին, իսկոյն կուգեն խնդրին վերջ տալ: Ամեն ոք կարող էր և իրաւունք ունէր տարակուսելու, որ այդ մարդն ինչո՞ւ այսքան եռանդ ցոյց կուտայ: Արդեօք ազգասիրութեան սրբազան զգացումը կը մղէ զնա այս աստիճան գործունեայ գտնելու. զրեթէ ոչ ոք կարող էր հաւատալ ասոր, որովհետեւ նորա ազգասիրութիւնը յայտնի է ամենին. ուստի ինչ բանը կարող էր մղել, որ Նուրեան, Մերիէմ Գուլի և այլք այս աստիճան ջերմ պաշտպաններ հանդիսանային ազգի համար: Գոքա կըսէին Սուլթանն է ուղղոյն պէտք է տալ: Պօսոյ մէջ ազգի օգուտը ճանաչողներն միմիայն այդ մարդիկ չեն բնականապէս, այլ կան մարդիկ, որոց ազգն աւելի իր սփռումը ունի վստահելու, սակայն այդ մարդիկներէ և ոչ մէկը համամիտ էր Նուրեան էֆ.-ի, սկսեալ ամենաբարձր հայ պաշտօնեաներէն:

Նախորդ նամակով լիշեցի, թէ մարտի 3-ի առաւօտեան քաղաքական ժողովն ի նիստ կը գումարի և կը խմբագրէ Օսման փաշայի նամակին տրուելիք պատասխանը. նախ պատասխանագիրը կը խմբագրէ Նուրեան էֆ.: Պատասխանագրի մէջ Նուրեան էֆ. կը գրէ, թէ հայ ազգն, առանց պատճառաբանութեան, սիրայօժար գերեզմանատուներ կը յանձնէ Վեհ. Սուլթանին: Քաղա-

քական ժողովի մեծամասնութիւնը կ'ստիպէ, որ անպատճառ գրուի «թէ և հակառակ է մեր կրօնական օրինաց»: Մեծամասնութիւնը կը յաջողի, այս միջոցին կռիւ մը տեղի կունենայ Նուրեանի և քաղաքական ժողովոյ մի ուրիշ անգամի միջև. . . Վերջապէս, քաղաքական ժողովն համաձայնութեամբ խմբագրելով պատասխանագիրն, կուտայ պատրիարքին: Պատրիարքն ըստ օրինի չպէտք է ընդունէր քաղաքական ժողովոյ այդ գիրն, քանի որ ազգային կամք չէր ներկայացնէր այդ գրութիւնն: Ինչ որ է, պատրիարքը թուղթն ընդունելով, երէկ առաւօտ մեկնեցաւ Պեշիկթաշ, կայսերական պալատը. ժամը առաւօտեան 10¹/₂ հասաւ այնտեղ: Ղազի Օսման փաշա, որ մի քանի օրէ ի վեր հիւանդ լինելով, բացակայ էր, իմանալով, թէ պատրիարքը նոյն առաւօտ պալատ պիտի գար զինքն տեսնելու, այս պատճառաւ այդ օր իւր պաշտօնարանը եկած էր: Օսման փաշա սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ Յարութիւն պատրիարքին: Յարութիւն սրբազան Օսման փաշային յանձնեց պատասխանագիրն, որի բովանդակութիւնը զրեթէ հետեւեալն է.

«Պատրիարքը նախ ներողութիւն կը խնդրէ պատասխանի այսչափ յետաձգման համար, ապա կը բացազրէ ժողովրդի կրօնական զգացումներն ու համոզումները գերեզմանատների մասին, որ, շնորհիւ Օսմանեան Վեհապետաց թալլուութեան, ենթակայ չեն եղած և չեն ալ կարող լինել expropriation-ի գրութեամբ զրաւուելուն: Պատրիարքը կը յարէ, թէ ազգ. ժողովի փափաքն է, որ ժողովրդի այս զգացմանց և աւանդութեանց համեմատ, ոսկորները չհանուին Պեշիկթաշի գերեզմանատուներէն: Բայց էլէ Վ. Սուլթանի Բայրաշ Կահն է, որ ուղղութիւն հանումն, չէայ Բայրաշի զոհողութիւն, զոր հայ ազգը սիրայօժար յանձն չառնու, գոհացնելու համար իւր հայրախնամ Վեհապետն, որի անցն և հաջող տալիս էն էն հայ ազգի համար: Արդ, եթէ Վեհ. Սուլթանին հաճոյ թուի հրամայել, որ Պեշիկթաշի գերեզմանատուներն քարերն ու ոսկորները հանուին, Ազգ. վարչութիւնը պիտի գործագրէ Ն. Կ. Վեհափառութեան Իրադէն»: Օսման փաշա, պատասխանագիրն կարդալէ յետոյ, արարողապետի միջոցաւ մատուցց Վեհ. Սուլթանին: Բաւական ժամանակ յետոյ Օսման փաշա եկաւ և հաղորդեց Սուլթանի հրամաններն, որոց իմաստը հետեւեալն է.

«Իմ Անձնական բաղձանքն էր զոր յայտնած էի իմ հպատակ Հայ Ազգին:

«Բայց քանի որ յանուն Ազգին մատուցած պատասխանագրի մէջ այս խնդիրը կը ներկայացուի հակառակ կրօնական զգացմանց և միմիայն զիջում կը լինի իբր բացառութիւն իմ Անձիս համար, ես որ Պաշտպան եմ իմ Տէրութեանս մէջ դաւանեալ բոլոր կրօններուն, չեմ կարող ընդունել, որ իմ Անձիս համար այս օրինակի զոհողութիւն լինի: Միայն կը հրամայեմ, որ գե-

ընդամենապես պատերը վար առնուելով, պարտեզի վերածուի»:

Կայսեր այս խօսքերն, որ ուրիշ լուսելուածներով զրուած է տեղական լրագրաց մէջ, սխալ է, կայսեր պատասխանը բերանացի հաղորդուած է պատրիարքին, հետեւեալն ոչ կատարեալապէս ճիշդ. պատրիարքն ալ թերեւս դարձեալ քիչ մը լուսելուածով հաղորդած է ազգին. սակայն կատարեալ ճշմարտութիւնն այն է, որ Սուլթանը յայտարարած է պատրիարքին, թէ «քանի որ գերեզմանաց ոսկոր հանելն հակառակ է կրօնի, այլ բացառաբար իմ անձիս համար զիջողութիւն կընէ հայ ազգը, չեմ կարող ընդունել, որ իմ անձիս համար այսօրինակ զոհողութիւն լինի»:

. . . Արդ ղը կը մնան Նուրեան, Մերիէմ Գուլի և իրենց մարդիկ. դիմակները պատուեցան, վերջապէս, և ճշմարտութիւնն երևան ելաւ: Ազգային ժողովի շատ երեցփոխաններն կը պատրաստուին ժողով գումարել տալ և պաշտօնանկ ընել զՅ. Պատրիարք, Նուրեան և Մերիէմ Գուլի: Ազգային ժողովոյ այդ անդամներ մտադիր են պարսաւանաց քուէ տալ Նուրեան էֆ. ի և ազգ. ժողովի ատենապետ Յ. Մերիէմ Գուլիի: Արդէն Նուրեան մի անգամ ևս ազգային ժողովէն պարսաւանաց քուէ ստացած է, զի ուր ալ ան խնդրի պատճառաւ: Երբ կառավարութիւնը հայոցմէ զինուոր ուզեց, Ներսէս պատրիարք և շատ երեցփոխաններ յանձնառու եղան տալ այն պայմանաւ, որ հայոց գունդն առանձին լինի, ունենայ իւր քահանաներն և մատուռն: Կառավարութիւնը բնականաբար չընդունեց այս պայմաններն և Նուրեան կողգէր և կստիպէր, որ հայերը զինուոր տան, ինչպէս որ տէրութիւնը կողգէ. ասոր համար ազգ. ժողովն պարսաւանաց քուէով դատապարտեց զՆուրեան, սակայն կը կարծուի, որ ներկայ պատրիարքի միջոցաւ Նուրեան ազգ. ժողովոյ արձանագրութեանց մէջէն ջնջել տուած է իւր արտաքին նկարագրող այդ մասը:

Վանայ դատապարտեալներն և աքսորեալները անմեղ հրատարակուեցան դատարանի մէջ: Բանգարկեալներն ազատուեցան, իսկ աքսորեալները պիտի վերադառնան: Այս մասին քիչ շատ տեղեկութիւն կը հաղորդեմ յառաջիկայ թղթակցութեամբ:

Այսօր Փարիզէն ստացայ ֆրանսերէն մեծագիր գրութիւն մը 40 երեսով: Գիրքն է նկարագրութիւն այն խնջոյքի, զոր Փարիզի հայ «Հայրենասիրական դաշնակցութիւն» 1886 նոյ. 14-ին տուաւ ի պատիւ Էմիլիո Կաստելարի: Գրկոյլը կը պարունակէ նաև խնջոյքի մէջ արտասանուած հայրենաշունչ ատենաբանութիւններն:

Վ ա շ ի ն ա ի :

ՖԵԼԻԷՏՕՆ

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

(Անտրոպօլօգիքական նկատողութիւններ)

Ընտանեկան կրթութիւնը եւ նորա նշանակութիւնը

(Լեւհատի)

III

ԲԱՐԵՍԻՐՏ *)

Այս երրորդ հիմնական տիպի առանձնապատկութիւնները նոյնպէս խիստ պարզ և որոշ արտայայտուած են դըպրոցում: Բարեսիրտ երեխան միշտ հանգիստ և խաղաղ է, ուշադրութեամբ դիտում է շրջապատող երևոյթները: Այնքան զբաղուած է լինում ներքին դիտողութեամբ, որ դըպրոցի նոր շրջանը և միջնորդող դիտելիս՝ նա մոռանում է շատ անգամ թէ ուր է գտնվում, փռում է ոտները, բաց է անում բերանը, անձուռնի կերպով ընկնում է սեղանի վերայ, կարծես, աւելի խորասուզուելու համար: Նա ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձնում իւր արտաքին տեսքի վերայ, մոռանում է մաքրել և խնամել շորերը, որոնք շատ անգամ զըզգզուած են լինում, եթէ ընտանիքում ոչ ոք չէ մտածում նորան արտաքուստ վաշելու և պահելու մասին: Սկզբներում նա դանդաղիւս է, արտաքին քաղաքավարութիւն, քաղցր և վաշելու և խօսակցական ձև համարեալ չունի և չգիտէ էլ, ինչպէս և չգիտէ մէկին դուր գալ, փաշել և իւր վերայ դարձնել դատարարական ուշադրութիւնը: Ընդհանրապէս՝ պատահում է, որ նա իւր պարզ, ուղիղ և երեւմի էլ անշարժ ձևերով զբաղում է ուսուցչին և ընկերներին իւր դէմ: Երբէք նա դուրս չէ թռչում, այլ միշտ լուռ՝ նստած մի կողմում դիտում է ուրիշների արածները: Բայց շուտով մօտենում է ընկերներին և ամենից առաջ նոցա հետ, որոնք իրանց բնաւորութեան կոպտութեան, արտաքին անդուրեկան տեսքի կամ աղքատութեան պատճառով ընկերների համակրութիւնը և ուսուցչի ուշադրութիւնը չեն գրաւում: Սոցա հետ նա մօտենում է ոչ թէ արտաքին անուշ խօսքերով և փափուկ քաղաքավարութեամբ, այլ իւր առանձին համակրութեամբ, որ արտայայտում է գործով, չաճախ աչցելում է, տեղեկանում է նոցա ներքին դրութեան և դառնում է նոցա բարեկամը, աշխատում է ուրիշների հետ էլ կապել այսպիսիներին և ստեղծել աւելի լայն ընկերական հաղորդակցութիւն:

Խօսելու ժամանակ, առանց քաշուելու և շեղուելու իւր մտքից, նա ուղիղ և պարզ դէմքով նայում է դիմացինի աչքերին: Ուսուցչի հետ աւելի մօտիկ ծանօթանալուց չետոյ շատ աշխոյժ երեխայ է դառնում, սիրում է խօսել և հալոցնել շրջապատող երևոյթների մասին, աւելի մարդիկների բարոյական չարաբերութիւնների, կարծես, այս վերաբերմամբ իւր կարծիքը ստուգելու համար: Բարեսիրտ երեխան շատ անգամ դպրոցական կեանքի սկզբներում շատ կրօնասէր է լինում, նորանում նկատվում է մի անկեղծ հաւատ,

*) Տես «Արձագանք» № 5.

որը հասնում է ոգևորութեան: Գասարանում սկզբներում անուշադիր է լինում ուսուցչի բացադուրթիւններին, որովհետեւ նա զբաղւած է լինում այն նորանոր տպաւորութիւնների հետ ծանօթանալով, որոնք ազդում են նորա վերայ առաջին անգամ:

Հետզհետէ նա սկսում է ուշ դարձնել ուսուցչի խօսքերին և բացադուրթիւններին, եթէ ոտքա ոճով և բովանդակութեամբ համապատասխանում են նորա հասկացողութեան: Նորա մտածելու պահանջը զարգանում է, աւելի և աւելի հետաքրքրվում է գիտութիւններով, որոնք նույնպէս հետզհետէ բարդվում են և բազմակողմանի դառնում: Մի որ և է բան քննելու, ֆորմուլան դործադրելու և բացադրելու ժամանակ նա աւելի յաջող է պատասխանում ուսուցչի հարցերին, իսկ գիտարանում է բերան չիղել կամ կրկնել բառացի կերպով լրածը: Բայց սովորաբար նա ասում է կամայ, անորոշ կերպով, կարծես, կանխածանքով, իսկ նորա ատածներից շատ բան դատարանի կեղծաւոր տիպի ընկերները շատ անգամ լրում են և իրանք են բարձրաձայն ասում ուսուցչին: Նա սովոր է և ընդունակ առանձին և ընկերների վերայ մտածել, և դատողութիւն է տալիս միայն իրան ծանօթ փաստերի մասին: Երբէք չանկարծ չէ պատասխանում, դուրս չէ թռչում տեղից կամ մի որ և է արտաքին ձեւերով չայտնում իւր գիտութիւնը, այլ առաջ քննում է հարցը, խորհում է և ապա ասում: Շուտ համաձայնել չ'գիտէ նա ուրիշների յայտնած կարծիքի հետ, վիճելու մեծ ակորժակ ունի (և շատ ճարպիկ է այս բանում), նոր միտք կամ մի երևոյթի նոր բացադրութիւն լսելիս նա աւելի շուտով աշխատում է հրքել, մտածում է և աշխատում է մի ուրիշ բացադրութիւն գտնել: Ի հարկէ լսի հակառակ համար չէ այսպէս վարվում, այլ ընդհակառակը սկսում է հարցը ուսումնասիրել բազմակողմանի հայեացքներով և ձգտում է գտնել նորա աւելի ստույգ լուծումը: Միշտ քննադատորէն է վերաբերվում գէպի ուսուցչի բացադրութիւնը և վարմունքները, սիրում է գտնել նորա ծիծաղաշարժ յատկութիւնները և պատմել ընկերներին, բայց այս ծիծաղը, որ նա չարուցանում է ընկերներին պատմելիս ուսուցչի մասին, կրում է բարեսրտութեան կնիք, մանաւանդ եթէ ուսուցիչը մի որ և է մտածելու նիւթ տալիս է նորան: Անբարեխիղճ և գործին անտեղեակ ուսուցչի դատելին սկսում է այս տեսակ երեխան անուշադիր լինել, դիտում է միայն նորա պակասութիւնները և ծիծաղաշարժ կողմերը և արդարացի կերպով ծաղրում է նորան ընկերների առաջ: Թէպէտ այս գէպքում մի տեսակ դառնութիւն է նկատվում նորա ծաղրի մէջ, բայց միշտ համապատասխանում է ուսուցչի ուղիղ յատկութիւններին և վատութիւններին:

Մի բանում յանցաւոր գտնուած ժամանակ նա անկեղծօրէն խոստովանվում է, չ'չօղ տալով որ մի ուրիշը իւր փրկաւէն պատժուի: Շատ անգամ նա իւր յանցանքը աւելի ծանրացնում, գէպի աւելի վատն է պատմում, քան թէ իսկապէս եղել է: Անխաւաքի ուրիշներից դատապարտուելիս նա աւելի շուտ լռում է, ուշադրութիւն չէ դարձնում, երբէք մատնացոյց չէ անում իսկապէս մեղաւորին:

Այսպէս նա վարվում է իւր քննադրութեան համաձայն նախ՝ որովհետեւ հալածանքի թշնամի է միշտ (այս յետոյ կը տեսնենք) և երկրորդ՝ որովհետեւ աշակերտները առհասարակ ատում են իրանց վերայ հակողին: Այսպիսի գէպքերում հարց ու փորձի ժամանակ կամ նա անկեղծօրէն ասում է, որ մեղաւորը ինքը չէ, կամ յայտնում է, թէ մեղաւորին ցոյց

չէ տալու ինքը: Նորա այս յատկութիւնը տոկոսն է, ուստի և բոլոր ընկերները միշտ նորան սիրում են: Անմիջ տեղը դատապարտուածի և ուրիշներից հալածուած թոյլերի ջերմ պաշտպանէ առհասարակ և այս պատճառով յաճախ ենթարկվում է ուսուցչի զգուհութեան և զրգուսում է նորանց զայրոյթը իւր գէպ: Ամեն մի անարդարութիւն սովորաբար նորան բարկացնում է այն ատիճան, որ նա իսկույն տաքանում է, ծաշրահեղ և խիստ միջոցների է գիմում, ամենապարզ կերպով երևան է հանում անարդարութիւնը և մերկացնում է վատթար վարմունքը: Երբէք չէ կարողանում հաշտուել ոտի և բռնութեան հետ, և եթէ այսպիսի գէպքում նկատում է խաբեւայութեան և ճնշումի նշանները անգամ, իսկույն նա ցոյց է տալիս բոլորի առաջ:

Նշանաւոր է այստեղ այն երևոյթը, որ բարեսիրտ տիպի մարդիկ առհասարակ անուշադիր են թողնում իրանց անձնականի գէպ մղած անարդարութիւնը, հեռանում են մի կողմ, իսկ ընդհանուրին վերաբերեալ գէքերում չեն կարողանում համբերել: Անհաւորների թշնամի գոյով, նա սիրտեմատիւբաբար չէ սիրում հալածել այսպիսիներին, այլ մերկանում է կեղծաւորութիւնը և հեռանում նոցանից: Առհասարակ նկատելու է, որ բարեսիրտ երեխան ուրիշներին շարունակաբար հալածելու անընդունակ է:

Շատ սիրող և բարի սիրտ ունի նա, մանաւանդ մօր և իւր դայեակի վերաբերութեամբ, և առհասարակ նորանց, որոց հետ մեծացել է: Սիրում է և այն տեղը, ուր անցրել է իւր մանկութիւնը: Առօրեայ կեանքում միշտ անկեղծ, պարզ և հասարակ կերպով է վարվում բոլորի հետ, առանց արտաքին քնքշութիւնների և կեղծ-քաղաքավարութեան: Առանց մտածելու աւելի լաւ երևալ քան թէ՛ իսկապէս է, շատ անգամ գեռ վատ կողմից է ցոյց տալիս իրան և այս անկեղծութեան բացակայութիւնից չէ, այլ որովհետեւ վստահ չէ լինում իւր ոյժերի վերայ:

Ոչ միայն երբէք չէ մտածում սեպհականեցնել մի որ և է ուրիշի բան, այլ և ադահութեան նշոյլ անգամ չէ կարելի գտնել նորա մէջ: Երբէք չէ ձգտում ուրիշներից աւելի բարձր դիրք տալ իրան, մի որ և է բանում առաւելութիւն վայելել, այլ միշտ պատրաստ է իւր ունեցածից բաժին հանելու ուրիշին, շատ անգամ մոռանալով իւր սեպհական կարիքները: Օգնութեան ձեռք հասցնել պատրաստ է շրջապատողներին, մանաւանդ պակասաւորներին առանց մի որ և է կանխակալ դիտումների կամ շահաւորութեան: Այսպէս նա վարվում է լսի այն պատճառով, որ խիստ զբաղւած է գէպի սրբի զրկանքները և նեղութիւնները: Ստորադրեալներին և ծառաներին հետ վարվում է շատ մեղմաբար, չարդում է նորանց մարդկային արժանաւորութիւնը, ուստի և շատ սիրելի է լինում շրջապատողներին համար, որոնցից շատերը միշտ մտերիմ և հաւատարիմ են մնում նորան:

Միայնակ միակիս երբէք չէ տխրում կամ անդործ նստում, այլ ընդհակառակը կարողանում է մի որ և է ուշխատանք հնարել և պարտապէս նորանով: Զարմանալի դիտողութիւնը նորա գլխաւոր յատկանիշներից մէկն է, նա ուշադիր է լինում բոցներին և կենդանիներին, նայում է շրջապատող երևոյթներին լրջութեամբ, որոնք մտածողութեան առատ աղբիւր են դառնում նորա դատողութիւնների համար: Սիրում է հաղորդել իւր մտերիմ, սիրելի ընկերօր իւր տպաւորութիւնները և բացադրութիւն է խնդրում իւր կանխածանքներին: Միշտ զբոյժ է անտեղի ուրիշին վշտացնե-

լուց, որովհետեւ գիտէ ում որպիսի վարմունքը գուր չէ գալիս:

Եթէ Համոզում է նա, որ իւր վարմունքը Համակրու-
թիւն չի գտնի և գիտէ աչն պատճառները, որոց Հիման
վերայ չեն Համակրում, նա միշտ պատրաստ է Հասկանալ
իւր արածի պակասութիւնը: Այս յատկութիւնը նշանաւոր է
բարեկրտ երեխայի մասին խօսելիս:

Նա երբէք չէ աշխատում շարքորդութեամբ կամ գուր-
գուրանքով ազդել իւր սխալը, այլ մտածելով և կատարեալ
ներքին զգոյնով: Իւր վարմունքի պայմանը ուրիշներին չէ
վերագրում, չէ բացառում զանազան Հանգամանքներով,
այլ մեղադրութիւնը տեսնում է իւր մէջ: Այս տեսակ երե-
խայի ամենագլխաւոր յատկութիւններից մէկն էլ աչն ցան-
կութիւնն է, որ նորա Հետ վարուեն մարդավարի, Հանգիստ և
անաչառ դատողութիւններով, պարզեւն նրա վարմունքների
թերութիւնները և պակասութիւնները: Արդարացի և խե-
ղօք պահանջները աւելացնում են նորա եռանդը:

Ընդհանրապէս է լինում, եթէ ճշում են նորա ու-
ղատութիւնը: Երբոր նրան Հալածում են, ճշում են զա-
նազան կանոնների ենթարկելով, յիշեցնում են նորան իւր
անելիքը, վախեցնում են, ստիպում են դասերը սովորել,
ոչ ժամ նստեցնում են պարսպել և պահանջում են Հպա-
տակելու «առանց խօսելու», աչն ժամանակ նա դառնում
է շատ անհանգիստ, անտանելի երեխայ և իւր բնաւորու-
թեամբ սկսում է նմանուիլ ճշումը — չարտիրտ երեխան-
ներին: Նա չէ Հպատակում կանոններին, պատիժը չէ ազ-
դում նորա վերայ, իւր դատարարի թույլութիւնները և
սխալները սկսում է ծաղրել չափազանցեցրած կերպա-
րանքով:

Նա խիստ անհանգիստ, աշխոյժ գտնւի միեւնոյն ժա-
ման և շատ գիտող է և ուշադիր: Նա միշտ գիտում է իւր
Հալածողների ծիծաղելի կողմերը և պատկերացնում է. շատ
անգամ բերտ և կոպիտ միջոցներով է յայտնում իւր բո-
ղորքը: Այս դէպքում նա երեսի վերայ թողնում է իւր գոր-
ծերը և չափազանց զրգուած գրութեան մէջ իւր Հալա-
ծողներին անպատվում է ամեն կերպ, գործով և խօսքով:
Պարզեւն և գովասանքը նորա Համար ոչինչ նշանակութիւն
չունեն, նա երբէք չէ ձգտում ստանալ մի որ և է նիւթա-
կան շօշափելի ընծայ, որոնցով երբէք չէ կարելի ներգործել
նորա վերայ: Առ Հասարակ նա իւր արտաքինով չէ Հետա-
քըքրում և ուշադրութիւն չէ դարձնում նորա վերայ:

Վերին աստիճան զգայուն լինելով դէպի ուրիշն պէտ-
քերը, շատ անգամ նա զոհում է իւր ունեցածից աւելի, զրկում,
կրան արտաքին վաշկըութիւններից: Այս պատճառով շատ
ընկերներ, որոնք իրանցից դուրս անընդունակ են տեսնելու և
զգալու, աչգպիսիներին «կեղտոտ» և «վնթի» անուն են տա-
լիս, կարծես, ուրախանում են, որ Հաղիւ արտաքինով գտնէ
բարձր են նոցանից, առանց Հասկանալու և զգալու թէ ի՞նչ
զգացմունքներից է բարեկրտը աչգպէս վարվում:

Նորա ունեցած-չունեցածը միշտ ցրւած է, անշարժ է
թէ ում մօտ է, որովհետեւ նա միշտ պատրաստ է ամեն
մէկին տալ, ինչ որ վերջինին Հարկաւոր էլ լինի, ուստի և
շատ անուշադիր է խիստ կերպով պահելու, կամ դողալու
իւր բաների վերայ: Այս յատկութիւնը աւելի և աւելի զար-
գանում է երեխայի յետագայ կեանքում:

Երեխան դառնում է յետոյ վերին աստիճանի անկա-
շառ և անաչառ արդարապէս մարդ: Նորա պարզութիւնը,
անկեղծութիւնը և արդարապէս բնաւորութիւնը պարզ կեր-

պով աչքի է ընկնում գարոցական խաղերի ժամանակ և ըն-
կերական չարաքերութիւնների մէջ:

Այս բնաւորութեան տէր թէ երեխաները, երիտասարդ-
ները և թէ առ Հասարակ Հասակն առած մարդիկ Համա-
րեա սեպհական շահեր չ'գիտեն թէ ի՞նչ է: Միւս կողմից
նոքա ուրիշի ձեռքում խաղալիք կամ գործիք չեն դառնում,
առանց սեպհական դիտողութեան կամ Համոզմունքի ոչինչ
չեն գործում կամ ասում, ինչպէս կեղծաւոր և թույլ բնաւո-
րութեան երիտասարդները, Հաստատ կերպով ծառայում են
տանջանքով ձեռք բերած սկզբունքներին, որոնց պաշտպա-
նում են անխախտ և շատ անգամ նոցա պատճառով Հա-
լածանք և զրկանք են կրում: Աչգպիսիների փափակ բնա-
ւորութիւնից, յամառ չ'լինելուց և շատ անգամ ծոյլութիւ-
նից առաջ է գալիս աչն Հանգամանքը, որ երբեմն սոքա
մեծ եռանդով չեն դիմադրում շրջապատող չարութեանը:
Այս պատահում է, երբ որ վնասը պէտք է իրանց սեպ-
հական շահերին Հասնի, իսկ եթէ վնասը սպառնում է
Հասարակութեանը կամ ընկերներին՝ սոքա սթափում են
ծոյլութիւնից և զօրեղ կերպով դիմադրում են չարին, և ճշմար-
տութեան քաջ պաշտպան են Հանդիսանում աչն ժա-
մանակ:

Առ Հասարակ բարեսրտի եռանդը չէ թուանում բացի
վատաւորը եղած ժամանակ: Մտաւոր թույլութիւնը արտա-
յայտվում է միայն նորանում, որ մի յայտնի պայմաններով
երեւակալութիւնը գերադասում է դատողութիւնը և նա
սկսում է երազել զանազան անիրագործելի ծրագիրներ:
Այսուամենայնիւ նորա միտքը անգագար գործում է: Ան-
գործութեան և աչս տեսակ երեւակայական և անպտուղ
գործութեան է Հասցնում նորա պարզութիւնը և ազնուու-
թիւնը, որ թույլ չէ տալիս նորան Հաշտուել ոտի, յանգ-
նութեան, բռնութեան և գործնական ետականութեան Հետ,
որի միակ նպատակն է «մի կտոր պոկել», ինչպէս անկարող
է նա Հաշտուել միակերպ, մեքենայական կեանքի Հետ:

Նա անընդունակ է աչս երեւոյթիներէ Հետ Հաշտ ապ-
րել, թողնում է աչն ժամանակ իւր գործունէութիւնը, թէ-
կող իւր գրութիւնը աչս Հանգամանքներում ամենաձեռն-
տու էլ լինելը, դառնում է «աւելորդ մարդ», սկսում է ե-
րեւակալութեամբ մեծ մեծ բաներ անել առանց նիւթական
միջոցների և սորանով ու գրգռել միջոցներով (ծխախոտով
և գինով)՝ կշտացնում է իւր վերին աստիճանի զարգացած
երեւակալութիւնը:

Բարեկրտ երեխայի մէջ նկատվում են ամենաճշմարիտ,
մարդկային իտիական յատկութիւններ: Գարոցը պիտի տայ
աչս տեսակ երեխային սոքան կարելի է շատ եռանդ և ար-
գելաւորութիւնի Հետ կռուելու Համար տոկունութիւն, իսկ
միւս կողմից պիտի նպաստէ, որ երեխայի սեպհական յատ-
կութիւններն էլ աւելի և աւելի զարգանան: Այս տիպը
նկարագրւած է իրական կեանքից: Նկարագրելիս մենք,
ասում է Հեղինակը, ոչինչ թէպէտ չենք աւելացրել երեւա-
կալութեան միջոցով, սակայն, դարձեալ յայտնվ էմք, որ ու-
րիշների գիտողութիւնները կարող են լրացնել աչս տիպը:
Սորա զարգացման պատճառները սոքա են —

Եթէ երեխան ծնուել է խաղաղ, Հանգիստ գիւղական
կեանքում, սիրող և բարի մօր խնամատարութեան ներքոյ,
կամ մի ուրիշ սիրող մարդու մօտ, որ երբէք աւելորդ
գովասանք չեն շռայլել մանուկին, չեն գրգռել նորա զգա-
ցողութիւնը և չեն էլ աւելորդ պատիժ տուել կամ Հալա-
ծել երեխային: Ընդհանրապէս, նա ապրել է սոքան
կարելի ազատ, նորա կարիքները և պէտքերը Հոգացել են

ուշադրութեամբ, աշխատել են Հասկանալ նորա ցանկութիւնները և ըստ չափու կարողութեան բաւականութիւն տալ նոցա, իսկ եթէ Հանգամանքները թույլ չեն տուել կատարել երեխայի ցանկութիւնը, աչն ժամանակ աշխատել են Հասկացնել երեխային նորա խնդիրը չ'հատարելու իսկական պատճառները:

Երեխային երեք չեն ենթարկում ճիշտման, այլ բացառում են միշտ իրանց պահանջները պատճառները: Այս բոլորը անուրի են ոչ թէ արհեստական ձեւերով կամ կանոններով, այլ երեխայի հետ վարուելով պարզօրէն, անկեղծ ջարարեցութեամբ, որից ինքն ըստ ինքեան բղխում է մի բնական մտերմութիւն: Այս անկեղծութիւնը թույլ է տալիս ամեն բան ասել երեխային աշխատի, որ ինքն էլ չէ նկատում և դու էլ չես նկատում, թէ ինչպէս ամեն բան պատմում են նորան: Նորա շրջապատողները պիտի վերին աստիճանի զգուշութեամբ բացազրկեն երեխայի առաջարկած հարցերը, պիտի կանգ առնեն և մտածելով, մի որ և է դատողութիւն տան նոցա մասին: Բացի այս, ուժով ոչինչ չեն մտցնում երեխայի գլուխը, ճիշտմով չեն սովորեցնում կամ նորա Հասկացողութիւնից բարձր բաներով չեն կերակրում, այլ պարզ և երեխայի սեպհական խօսքերով համարեա պարզում են և պատասխանում: Մի որ և է բան չ'գիտցած ժամանակ դատարի խօսքերով, Փրազներով չեն աշխատում «գլխից ուղի» անել նորան, կամ առանց պատասխանելու չեն հրամայում գնալ, տեղումը «լուռ» նստել, այլ ուղղակի խօստովանվում են, որ այս հարցի մասին տեղեկութիւն չունեն: Անկեղծ ջարարեցութիւններ երեխայի հետ գլխաւոր պայմանն է բարեսիրտ տիպի զարգացման: Նո գիտել եմ միանգամ, որ մի անհոգ մօր երեխայ խիստ բարեսիրտ յատկութիւններով էր կրթուել: Նորա պարզ և բարե գայեակի շնորհով: Այս դպեակի մասին ունեցած տեղեկութիւններից երեւաց, որ նա երեք չէր փոշվալել, երես տուել և մինչև վերջը նրա չեանից ընկած ման եկել, այլ միայն ճշմարիտ անկեղծութեամբ և ուշադրութեամբ էր վերաբերուել երեխայի բոլոր կարելիներին և նորա առաջարկած հարցերին:

Այս երեխան երիտասարդ ժամանակ էլ ջերմ անկեղծութեամբ սիրում էր իւր դպեակին և պատմում էր թէ շան անգամ նոքա միտսին կարողացել էին լուծել աշխատի հարցեր, որ ինքը միայնակ դժուարանում էր պարզել: Բոլոր դպեակները նորանումն է, որ դպեակը ուշադրութիւն էր դարձնում երեխայի ամեն մի վարմունքի (ոչ խօսքերի) վերայ և նկատում էր նորան թէ այս կամ այն վարմունքը լաւ չէ և խնդիր բացառում էր, թէ ինչու է վատութիւնը և ինչ պատճառով է վատ համարում ինքը: Ծերունի դպեակի խօսքերը միշտ մեծ ազդեցութիւն էին անում այս երիտասարդի վերայ: Բարեսիրտ երեխայի զարգացման համար պէտք է նոյնպէս զգուշ լինել արհեստական զուարճութիւններից: Երեխայի հասակին չ'համապատասխանող զուարճութիւնները, ինչպէս օրինակ թատրոնը, խնջոյքները և շքեղ տեսարանը, նոյնպէս վտանգաւոր են: Երեխան ինքը գտնում է իւր համար համ խաղ, համ պարապմունք, միայն պէտք է տալ նորան հարկաւոր դործիքները և բաները:

Նրբոր երեխան ինքը գիտում է, աչն ժամանակ միայն պէտք է օգնել նորան մի որ և է բան անելու խաղի համար կամ շինելու (տուն, փուռ կամ ուրիշ երեխայական մի ձեռնարկութիւն գլուխ բերելու համար), իսկ առանց խնդրելու չ'պէտք է խառնուել նորա դործում: Այս պարապմունքները ինքն ըստ ինքեան փոխվում են, մեծանում են երեխայի հասկացողութեան և պահանջների համեմատ, ուստի և

պէտք է ծանրաբեռնել նորան ոչ ժից վեր աշխատանքով կամ սովորել նորա զարգացման չ'համապատասխանող մի գործ կատարել: Մինչև դպրոց մանելը երեխային թույլ են տալիս ընտրել իւր պարապմունքը, չեն հարկադրում մի գիրք սկզբից մինչև վերջը շարունակաբար կարդալ, աչ թողնում են որ ինքը կարգաչ իրան տալի հետաքրքրական կտորներ:

Նախադպրոցական հասակում երեխայի հետ պարապելիս մեծ ուշադրութեամբ և հոգատարութեամբ են վերաբերվում դէպի նորա ցանկութիւնները և պահանջները: Դեռ աշտեղ չէ երևում դպրոցական կարգապահութիւն, աչ պարզ, անկեղծ ջարարեցութիւններ են տիրում երեխայի հետ, ճշմարիտ ցանկութիւն, օգնելու և ցոյց տալու նորան կարելիութիւնը և այս պայմանները նպաստում են բարեսիրտ տիպի յետագայ զարգացմանը:

Տեսնենք այժմ, թէ ինչ կայ վերսլիշեալ երեւոյթները և նորանց նպատուղ պատճառների մէջ, որոնք ստեղծուել են իրանց ազդեցութեան տակ բարեսիրտ տիպ:

(Կը շարունակուի):

Գր. Ե. Գ.

Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ

ՊՍՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

Գ.

ԱՐՏԱՍՈՒՔԻ ԱՂԲԻՒՐԸ

Ձը նայելով, որ արևը ծագել էր, բայց աչն ձորի մէջ, որտեղ գտնվում էր «Արտասուքի աղբիւրը», դեռ տիրում էր խորին մթութիւն: Սարերի բարձր գագաթները դեռ նոր շողջողում էին առաջին ճառագայթների նուրբ-վարդագոյն լուսով: Սղի մէջ բուրում էր խիստ ախորժիկ զովութիւն, որ ներշնչուած էր ձորի բուսականութեան մեղմ անուշահոտութեամբ:

Ջրակայքը լուռ էր: Լուռ էր և անտառը, որ տարածվում էր մինչև կապտագոյն ծովեզրը: Լսելի էր լինում միայն նուիրական աղբիւրի տխուր մեղեդին, որ ողբաձայն հնչելներով աղմկում էր տիրող լուռութիւնը: Լսելի էր լինում նա որպէս սգաւոր սրտի դառն հառաչանք: Վըշտացած Հայրապետի արտասուքներից գոյացած աղբիւրը և այժմ արտասվում էր...

Նրա մօտ կանգնած էր Աշխէնը:

Նազելի օրիորդի մտայնոյ հայացքը դարձրած էր դէպի սգաւոր աղբիւրը, որ, պարզ արծաթափայլ փտակի նման, դուրս հոսելով մի ժայռի ճեղքուածքից, ցած էր թափվում և, համբուրվելով ու գրկուելով իւր ուղին զարդարող գոյնզգոյն խճերի հետ, արագ վազում էր, և իւր թախծալի շշնջիւնով, կարծես, ասում էր ավերին. «մնաք բարեւա, մենք այլ ևս չենք տեսնուի». . .

Մի այսպիսի մնաք-բարեաւ ասելու համար եկել էր և օրիորդը:

Ջինուած էր նա: Հօր անդրանիկը լինելով, նա փոխարինում էր և՛ տղայի և՛ տղջկայ: Այդ պատճառով ծնողքը տուեցին նրան այրական կրթութիւն, թէև Ռըշտունեաց օրիորդները իրանց քաջութեամբ յետ չեն մնում տղամարդերից: Գլխին դրած ունէր ոսկեակար սաղաւարտ, մէջքը սեղմել էր պողովատեայ դրահի մէջ, աջ ձեռքում կրում էր մի թեթև նիզակ: Այդ զինավառութեան մէջ նմանում էր նա Աթենաս-Պալլասին, որ, կարծես, եկել էր այցելութիւն գործելու քարացեալ Նիորէի արտասուքներից գոյացած աղբիւրին¹:

Աղբիւրից փաքը լնչ հեռու, ծառերի միջին թաւաւտների միջից հաղիւ նշմարվում էին մի խումբ ձիւներ, որոնց սանձարձակ թողել էին արածալու: Նրանց մօտ երևում էին և մարդիկ, որոնք պառկած էին խոտերի վրայ: Դրանք օրիորդի հետ եկած մարդիկն էին:

Որպէս մի մարմնացած անհամբերութիւն, սրտի խորին բաբախմունքով, դեռ կանգնած էր օրիորդը աղբիւրի մօտ և նայում էր: Նա մեծ կարօտով անդադար նայում էր դէպի այն կողմը, որտեղից պէտք է յայտնուէր Սամուէլը: Նրան յայտնի էր հայրենի երկրի յուզուած դրութիւնը: Նա գիտէր, որ իրանց լեռների իւրաքանչիւր քարի, իւրաքանչիւր ծառի ետևում մի-մի մարդ էր թաղանթանդ: Նրան ծանօթ էր և Սամուէլի անձնավստահութիւնը: Ի՞նչեր չէին կարող պատահել... Ի՞նչ փորձանքների չէր կարող հանդիպել նա. . . Եւ այդ բոլորը ո՞ւմ համար:—Իւր համար. . . Աերջին միտքը, որքան ուրախացնում էր նրան, որքան լցնում էր նրա սիրտը մի անսահման երանութեամբ,—նոյնքան և սարսափեցնում էր նրան, երբ մտածում էր, որ նա կարող էր իւր սիրոյ զոհը դառնալ. . .

Հեռուից երևացին երկու ձիւաւորներ: Երրորդը, իբրև փայեակ, վազում էր նրանց առջևից ոտով: Օրիորդի դէմքը սկսեց փայլել: Մինչև նրանք կը մօտենային, մինչև կը ստուգէր, թէ ովքեր են, այդ մի քանի բոպէն՝ յափտեանկանութեան չափ երկար թուեցաւ նրան:

Նրանք փութացրին ձիւների ընթացքը: Այդ միջոցին օրիորդի մարդիկը, որ հանգստանում էին ծառերի ներքոյ, խոլոյն ոտքի ելան և, լարելով իրանց աղեղները, նետերի ծալքը դարձրին դէպի եկուորները: Մէկը ձայն արձակեց, այն հարցական եղանակով, որ տալիս է անծանօթը անծանօթին, երբ հանդիպում են ճանապարհի վրայ.—«Թշնամի էք, թէ բարեկամ»:—«Բարեկամ»,—եղաւ պատասխանը:

Օրիորդը դեռ անշարժ կանգնած էր աղբիւրի մօտ:

Ձիւները այժմ քշում էին բոլոր թափով, չը նայելով, որ լեռնային քարակարկառ ճանապարհի վրայ՝ կաթիլ էր ամեն բոպէ սայթաքել, և ամեն բոպէ դէպի ցած կլորուել: Երբ բոլորովին մօտեցան, օրիորդը վազեց ընդառաջ: Այդ միջոցին մէկը ցաթկեց ձիուց, գրկեց նրան, բացականչելով.

—Ա՛խ, Աշխէն, ի՞նչով կարող եմ մխիթարել քեզ...

—Նրանով, որ դու այժմ իմ գրկումն ես. . .

Ճանապարհի բոլոր ընթացքում, Սամուէլը անդադար տանջվում էր այն մտածութիւններով, թէ ի՞նչ դրութեան մէջ կը գտնէ իւր Աշխէնին, կամ ի՞նչով կարող կը լինի մխիթարել նրան, այն ցաւալի անցքերից յետոյ, որ կատարուել էին նրա հօր տան մէջ: Նա իւր մտքում յօրինել էր սփոփիչ խօսքերի մի ամբողջ շարք, որոնցով պէտք է աշխատէր հանգստացնել նրա վշտացած սիրտը: Բայց այն խօսքերից և ոչ մէկը պէտք չեղաւ, երբ լսեց Աշխէնի պատասխանը: Սիրելի աղջկայ գրկում մոռացուեցան բոլորը:

«Արտասուքի աղբիւրից» ոչ այնքան հեռու, անուշահոտ եղևինների ստուերախիտ հովանիի ներքոյ, կանաչ խոտերի վրայ, սփռուած էր մի գորգ: Սամուէլը և Աշխէնը առանձնացան այնտեղ: Իսկ իշխանի հետ եկած միւս երկու հոգիները, որոնցից մէկը Յուսիկն էր, միւսը Մալխասը, զնացին օրիորդի մարդիկների մօտ:

Թէ Սամուէլը թէ Աշխէնը՝ երկուսն էլ լուռ էին, այն սրտատուտը լուռութեամբ, որ տեղի է ունենում հոգեկան խորին յուզմունքների ժամանակ: Երկուսն էլ հիացած կերպով նայում էին միմեանց վրայ և, կարծես, խօսք էին որոնում իրանց զգացմունքները արտայայտելու: Սամուէլը առաջինը ընդհատեց լուռութիւնը.

—Լսիր, Աշխէն, ես ինձ շատ դժբախտ եմ համարում, որ երկար անջատումից յետոյ, երբ կրկին պատահում է հանդիպել միմեանց, ես, փոխանակ սքանչանալու քո սիրոյ քաղցրութեամբ, փոխանակ վայելելու այն անսպառ երանութիւնը, որ բաշխում է սիրուած աղջիկը սիրող երիտասարդին,—ստիպուած եմ քեզ հետ խօսել վշտի և դառնութեան խօսքեր: Մենք հանդիպում ենք միմեանց, որպէս երկու սգաւորներ: Դու կորցրած մայր ունես, իսկ ես—կորցրած հայր: Քո մայրը կորաւ իւր առաքինութեան համար, իսկ իմ հայրը կորած է իւր չարագործութեան համար: Մտնելով քո հայրենի երկիրը, ես անցայ կրակի և մոխիրների միջով: Ես տեսայ քո քաջ նախահարց պատկառելի ամբոցների աւերակները: Ամօթը և նախատինքը պատում է ինձ, երբ մտածում եմ, որ այդ բոլորը կատարուել է իմ հօր ձեռքով. . . Այն մարդու ձեռքով, որի հարսը պէտք է լինես դու. . .

—Ի՞նչու համար է այդ բոլորը, Սամուէլ, —ընդմիջեց օրիորդը:—Դու, կարծես, որպէս մի յանցաւոր, եկել ես քեզ արդարացնելու իմ առջև: Այն օրը ինձ համար մահ կը լինէր, եթէ ես ամենափոքր կասկած ունենայի քո մասին:

—Իսկ իմ կողմից յանցանքը՝ այն կը լինէր, եթէ ես աշխատէի արդարանալ քո առջև: Ես գիտեմ, թէ որքան բարի ես դու, Աշխէն, ես գիտեմ, թէ որքան բարձր ես դու հասարակ մահկանացուներից: Ինձ յայտնի է, որ քո անսահման սիրոյ մէջ՝ ամեն յանցանք իմ կողմից ինքն ըստ ինքեան կը ոչնչանայ, որպէս մի գիւրավառ նիւթ՝ կրակի սպառող բորբոքման մէջ: Բայց խիղճս հանդիստ

չէ, Աշխէն: Ես կանխապէս գիտէի զայն զտանդը: Ես տեսնում էի, թէ որպիսի չարագուշակ թուղպ պտրտվում է քո հայրենի երկրի վրայ: Ես շտապեցի զգուշացնել թէ քեզ և թէ քո հօրը: Բայց վտանգը աւելի շուտ հասաւ ձեզ, քան թէ իմ նամակը. . .

— Գուցէ այդպէս էր Աստուծոյ տնօրինութիւնը, — պատասխանեց Օրիորդը հանդարտ կերպով: — Թողնենք այդ, Սամուէլ: Գու ինձ այն ասա՛, թէ ի՞նչու համար եկար, և այժմ ո՞ւր ես գնում:

Հարցը շատ ուղիղ զրուեցաւ: Սամուէլը մնաց շուտ-րեալ զրուածեան մէջ: Չը գիտէր՝ ինչ պատասխանել: Բո-պէական շփոթութիւնից յետոյ, կրկնեց նա.

— Ինչո՞ւ համար եկայ. . . և այժմ ո՞ւր եմ գնում... Դա չափազանց տխուր հարց է, սիրելի Աշխէն, ես դը-ժուարանում եմ պատասխանել: Քո առջև դեռ պէտք է բացանել վարագոյրը այն սոսկալի գործողութիւնների, որ կատարվում են և պիտի շարունակուին կատարվել մեր հայրենեաց աւերակների վրայ: Այնուհետև դու ինքդ կը հասկանաս, թէ ինչու համար եկայ, կամ ո՞ւր եմ գնում:

Փակուած լինելով հայրենական լեռների խլութեան մէջ, Աշխէնը շատ փոքր տեղեկութիւններ ունէր դրսի աշխարհից: Նրան թէև հասել էին բոթաբեր ձայներ, բայց այդ ձայները դեռ ևս այն աստիճան անորոշ և մութն էին նրա համար, որ տակաւին մի սլաք հասկա-ցողութիւն չէր կարողացել կազմել, թէ ինչ են կամենում անել չար մարդիկ, որ մըրկածուի խռովութեան մէջ էին դրել երկիրը: Սամուէլը սկսեց մի ըստ միով պատմել թէ կատարուած և թէ կատարուելիք գործերը: Խորին դառ-նութեամբ նկարագրեց նա իւր հօր և Մերուտան Արծ-րունու ուրացութիւնը, բացառեց այդ երկու դաւաճան-ների բոլոր չար գիտաւորութիւնները և նրանց յանձն առած ամօթալի պաշտօնը՝ քրիստոնէութիւնը ոչնչացնե-լու և պարսից կրօնը հայաստանում տարածելու մասին: Պատմեց նրանց դարանագործութիւնը Արշակունեաց ար-քայական գահը կործանելու և հայաստանում մի նոր թագաւորութիւն հիմնելու մասին, պարսից գերիշխանու-թեան ներքոյ: Պատմեց նրանց դրած հանդիսաւոր ուխ-տը պարսից Զապուհ արքայի առջև, և պարսիկ զօրքերով հայաստան գալը՝ Զապուհի ցանկութիւնները կատարելու համար: Նկարագրեց նրանց ձեռք առած բարբարոսական միջոցները, նրանց անգթութիւնները, իրանց նպատակին հասնելու համար: Մի խօսքով, հաղորդեց բոլորը, ինչ որ գիտէր ինքը, և ինչ որ նախատեսնում էր ինքը:

Օրիորդը խորին վրդովմունքով լսում էր: Նրա վառ-վռուն աչքերը արտայայտում էին զգայուն սրտի թէ՛ ցաւը և թէ՛ բարկութիւնը: Նրա գեղեցիկ դէմքը հարկւր անգամ փոխեց իւր գոյնը, մինչև Սամուէլը աւարտեց ա-ղէտալի պատմութիւնը:

— Իսկ այդ բոլոր չարիքների դէմ ի՞նչ են մտածում անել հայոց նախարարները, — հարցրեց նա խռովեալ ձայնով:

— Ոմանք «ուրացողների» կողմն են: Իսկ հայրենի գահին և եկեղեցուն հաւատարիմ մնացողները ուխտել են՝ մի մարդու պէս կանգնել, կամ մեռնել, կամ ազա-տել հայրենիքը սպառնացող վտանգից:

Յետոյ պատմեց նա հաւատարիմ մնացած նախարար-ների նախապատրաստութիւնները, Մուշեղի սպարապե-տութեան կոչուիլը, Հայոց տիկնոջ, Փառանձեմի, հրա-ւերը՝ զինուելու ընդհանուր թշնամու դէմ, և այլն: Իւր պատմութիւնը վերջացրեց հետևեալ խօսքերով.

— Այժմ կասեմ քեզ, սիրելի Աշխէն, թէ ի՞նչու հա-մար եկայ, կամ ո՞ւր եմ գնում: — Երկու սիրելիներ դրած են իմ առջև. մէկը, վտանգի մէջ գտնուող հայրենիքը, միւսը, վտանգի մէջ գտնուող կինը — դու: Երկուսն էլ ինձ համար հաւասար չափով պաշտելի են, երկուսն էլ ինձ համար հաւասար չափով անգնահատելի են: Երկուսի ձայներն ևս կոչում են ինձ: Երկար ես տանջվում էի այն մտքով, թէ դէպի ո՞ւր դիմեմ: Երկուսի համար ևս ես ուխտել եմ անկեղծ անձնագոհութիւն: Բայց իմ զգաց-մունքները դժուարացնում են ինձ վճռել, թէ ո՞րին պէտք է նուիրել առաջին գոհը: — Ահա, իմ սրտազին ըզձերը, իմ ամենաջերմ փափագները թափում եմ քո առջև, սի-րելի Աշխէն, դու ցոյց տո՛ւր ինձ ճանապարհը, թէ դէպի ո՞ւր դնամ:

— Դէպի հայրենիքի փրկութեան գործը, — պատաս-խանեց օրիորդը ոգևորուած ձայնով: — Գու ինձ արժան չես լի-նի, Սամուէլ, եթէ քո արիւնը չը խառնես այն անբաւ արեան հեղեղների հետ, որ պիտի թափուին մեր աշ-խարհի ազատութեան համար: Եւ ոչ ես արժան կը լի-նեմ քեզ, եթէ նոյնը չանեմ . . .

— Դու, — բացականչեց Սամուէլը, և նրա տխուր դէմքը փայլեց անսպառ ուրախութեամբ: — Թող տո՛ւր զրկել իմ հրեշտակին, վրէժիւղրութեան և արդար բար-կութեան հրեշտակին . . .

Նրանք զրկուեցան:

— Աշխարհի բոլոր երանութիւնները չէին կարող այն-պէս միխթարել ինձ, որպէս այդ խօսքը, որ թուաւ քո շրթունքներից, սիրելի Աշխէն: — Այդ խօսքը լցնում է իմ սիրտը մի սրբազան հպարտութեամբ, որ ես վայելում եմ հայոց քաջադնուհիներից ամենաընտրեալի սէրը:

— Այդ գնամ, Սամուէլ, անպատճառ կը գնամ, — կրկնեց օրիորդը աւելի ջերմ կերպով: — Իմ մայրը կորաւ, հայրս գնաց որոնելու մօրս: Չը գիտեմ, կը վերագառնայ, թէ ոչ: Մեր լեռնականները սաստիկ յուզման մէջ են. ես հաղիւ կարողանում եմ զսպել նրանց կատաղութիւնը: Նրանք սիրում էին իմ մօրը: Մի մասը կը թողնեմ մեր երկրի պահպանութեան համար, իսկ մի մասը ինձ հետ առնելով, կը գնամ և իմ խումբով կը միանամ այն Բա-նակի հետ, որ պիտի գումարուի Փառանձեմ տիկնոջ շուրջը: Թող Հայոց Տիկինը մի օրիորդ զօրապետ ևս ու-նենայ իւր՝ քաջերի թւում: — Այդ նրան կուրախացնէ . . .

Սամուէլը այժմ սկսեց աւելի լուրջ կերպով իւր համակրութիւնը յայտնել օրիորդի դիտաւորութեան ոչ միայն վերին աստիճանի հերոսական բնաւորութիւն ունենալու մասին, — այլ բացադրեց նրա ձեռնարկութեան և՛ անհրաժեշտութիւնը, ասելով.

— Եթէ դու այդ մտքին չը գայիր, ես ինքս պետք է խնդրէի քեզանից այդպէս անել, սիրելի Աշխէն: Թէ իմ հայրը և թէ Մերուժան Արծրունին պարսից ճապուհ թաղաւորից յատկապէս հրահանգներ են ստացել նախաբարներ կանանց և զաւակների մասին, որ ամեն տեղ ձերբակալին նրանց և պահեն առանձին բերդերում, մինչև նրանց ամուսինները անձնատուր կը լինէին: Եւ քո մօրը այդ նպատակով են տարել: Գու մի բախտով ազատուեցար, սիրելի Աշխէն: Եթէ դու հօրդ հետ որսի գնացած չը լինէիր, եթէ դու այն զիշերը, երբ նրանք պաշարեցին ձեր ամրոցը, այնտեղ գտնուէիր, ես անպատճառ քեզ կորցնելու դժբախտութիւնը կունենայի, որովհետեւ քեզ ևս կը տանէին: Հայոց նախարարներին յայտնի է չիշեալ հրահանգը, այդ պատճառով շատերը իրանց ընտանիքների հետ շտապում են ապաստան գտնել գլխաւոր բանակում, Հայոց Տիկնոջ մօտ:

Վերջին խօսքերը, երևի, վերաւորեցին օրիորդի անձնասիրութիւնը, և նա բաւական ազդու ձայնով պատասխանեց.

— Ես չեմ գնում Հայոց Տիկնոջ բանակը ապաստանի կամ փախուստի տեղ որոնելու, Սամուէլ: Ես գնում եմ Ռշտունեաց փոքրիկ ուժերը խառնելու Հայոց ընդհանուր զինուորութեան հետ: Եթէ հարկաւոր լինէր թագչի և իմ անձը միայն պահպանել, — դրա համար մեր լեռներում շատ ամուր տեղեր կան: Թէ լինջ հրահանգներ են ստացել ճապուհից քո հայրը կամ Մերուժան Արծրունին, — այդ ես չը գիտեմ, ես այժմ միայն լսում եմ քեզանից: Բայց այնքանը հաստատ գիտեմ, որ եթէ նրանք ցամաքի կողմով մօտենային մեր ամրոցներին, ոչ միայն տիրել չէին կարող, այլ թէ իրանք և թէ իրանց բերած պարսիկ զօրքերը կանհետանային մեր լեռների մէջ: Այսպէս էլ եղաւ, բայց ոչ բոլորովին. . .

Օրիորդը աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ տուեց թշնամու արշաւանքի մասին, քան թէ գիտէր Սամուէլը: Ասաց, իրաւ, յարձակման դիշերը թէ ինքը և թէ իւր հայրը, որսորդութեան առիթով, բացակայ էին ամրոցից, և այդ նպատակը նրանց թշնամու ձեռքը չընկնել: Ամրոցում մնացել էր միայն մայրը փոքրաթիւ բերդապահների հետ: Թշնամին իւր արշաւանքը կատարել էր երկու կողմից, և այդ նպատակով իւր զօրքերը երկու մասն էր բաժանել: Մի մասը եկել էր ցամաքի ճանապարհով, իսկ միւս մասը ծովային ճանապարհով: Վերջինները պաշարել էին կղզին և, զօրեղ ընդդիմադրութիւն չը գտնելով, կարողացել էին տիրել ամրոցին: Իսկ ցամաքի ճանապարհով եկածների մեծ մասը ջարդուել էին լեռնային կիրճերի և փապար-

ների մէջ: Նրանցից խիստ սակաւներին յաջողուել էր փախչել դէպի Վան:

Սամուէլը այժմ միայն հասկացաւ այն պատերազմական տխուր երևոյթների պատճառները, որ ճանապարհին ամեն քայլում հանդիպում էին նրան, և այնպէս սաստիկ կերպով գրաւում էին նրա ուշադրութիւնը: Նա գրկեց օրիորդին և խիստ զգացուած ձայնով բացականչեց.

— Հաւատում եմ ձեր ահռելի լեռներին, հաւատում եմ ձեր միջին անտառներին, հաւատում եմ և ձեր լեռնականների քաջութեանը, սիրելի Աշխէն, որովհետեւ իմ անձի վրայ փորձեցի նրանց զօրութիւնը. . .

— Ի՞նչպէս, — հարցրեց օրիորդը, ազատուելով նրա գրկից:

— Ես ոտք դրի ձեր հողի վրայ 300 հոգով, իսկ այժմ իմ մարդիկներից մնացել են 43 հոգի միայն:

Օրիորդը գունաթափուեցաւ:

— Միթէ կարելի է այդպէս անգոյշ լինել, Սամուէլ, — ասաց նա շփոթուած ձայնով: — Ի՞նչու նախապէս իմացում չը տուեցիր ինձ քո գալու մասին: Ի՞նչու կորցրիր դու քո մարդիկը:

— Ես մի քանի ըռպէ առաջ ասացի, որ նամակ էի գրել, բայց նամակը քեզ չէր հասել: — Այդ թողնենք, — խօսքը փոխեց նա, — մնացած քառասուն և երեք հոգին դարձեալ շատ բաւական է ինձ համար՝ գնալու այնտեղ, ուր ես ցանկանում եմ. . .

Վերջին խօսքերը այնպիսի մի յանգով արտասանեց նա, որ օրիորդը ստիպուած եղաւ հարցնել.

— Ո՞ւր պիտի գնաս:

— Հօրս մօտ. . .

— Գու տակաւին նրան հաւր ես համարում, Սամուէլ, — գոչեց օրիորդը, և գայրացած կերպով երեսը շուռ տուեց:

— Այո, Աշխէն: Ես տակաւին սիրում եմ նրան: Ես պետք է տեսնուեմ նրա հետ, անպատճառ պետք է տեսնուեմ: Ես դեռ ևս յոյս ունեմ, որ իմ լացով և արտասուքով կարող կը լինեմ դարձնել նրան իւր չար ճանապարհից: Իսկ եթէ չի յաջողուի ինձ, այն ժամանակ. . .

— Այն ժամանակ լինջ կանես:

— Այդ մի՛ հարցրու, սիրելի Աշխէն, աղաչում եմ քեզ, մի՛ հարցրու:

Օրիորդը մնաց մտաւորաբար մէջ: Այսպիսի պատասխան նա չէր սպասում, և ոչ կարող էր երեւակայել, թէ կայ աշխարհում մի բան, որ Սամուէլը գիտէ, և նրանից թագցնում է: Նա Սամուէլի սիրտը իւր սիրտն էր համարում և նրա միտքը իւր միտքն էր համարում: Ուրեմն լինջ էր ստիպում նրան ծածկամիտ լինել, և ո՞ւմ մօտ, — իւր մօտ:

— Ես չեմ հարցնի, Սամուէլ, թէ դու լինջ պիտի անես, — ասաց նա վշտացած ձայնով, — բայց կասեմ, որ մռայլ մտքեր են թագնուած քո խօսքերի մէջ. . .

Սամուէլի ժպիտը աւելի զրդուեց նրան, երբ հեզ-

նութեամբ պատասխանեց.

—Եթէ իմ խօսքերի մէջ ծածկեալ մտքեր կան, կարող ես հստատացած լինել, սիրելի Աշխէն, որ նրանք մռայլ չեն, այլ, ընդհակառակն, շատ պարզ ու պայծառ են. . . Ես այժմ այդքանով միայն կարող եմ հանգստացնել քեզ, որ երբէք վատ կամ անաղնիւ գործ չեմ կատարի:—Իսկ իմ տեսութիւնը իմ հօր հետ ոչ միայն կարեւոր է, այլ շատ և շատ անհրաժեշտ է. . .

—Ի դուր ժամանակ պիտի կորցնես, Սամուէլ: Գուրեռ ևս յոյս ունես, որպէս ասում ես, քո լացով ու արտասուքով պիտի կարողանաս դարձնել քո հօրը իւր չար ճանապարհից: Բայց ի՞նչու չես մտածում, որ նա ևս կաշխատէ քաշել քեզ իւր ճանապարհի վրայ: Ես բնաւ տարակոյս չունեմ, որ երբ դու կը ներկայանաս նրան, նա անպատճառ կառաջարկէ քեզ աշակցել իրան: Գուր, ի հարկէ, կը մերժես: Այն ժամանակ, որպէս զի նրան խոչընդոտ չը դառնաս, կը կալանաւորէ քեզ, կը դնէ բանդը, և այսպիսով կը զրկէ քեզ քո բոլոր ձեռնարկութիւններից, որ աւելի կարեւոր են:

—Նա այդ աստիճան անգութ չի լինի:

—Եւ դրանից աւելի անգութ կը լինի: Նա, որ չը խնայեց իմ մօրը, իւր հարազատին, իւր արիւնակցին, իւր քրոջը², անտարակոյս, չի խնայի և հարազատ որդուն:

«Այն ժամանակ ես էլ չեմ խնայի» . . . իւր մտքում ասաց Սամուէլը և, դառնալով դէպի օրիորդը, աւելացրեց.

—Աստա՛հ եղի՛ր իմ խոհեմութեան վրայ, սիրելի Աշխէն, ես մինչև այնտեղը չեմ հասցնի, որ նա ինձ բանադարկէ:

Օրիորդը դեռ ոչ բոլորովին հանգիստ էր:

—Ի՞նչ է մտածում քո մայրը, — հարցրեց նա:

—Իմ մայրը բոլորովին կամակից է հօրս հետ: Քեզ յայտնի է նրա փառասիրութիւնը, քեզ յայտնի է և՛ նրա ատելութիւնը դէպի առհասարակ բոլոր Արշակունիները: Չապուհը խոստացել է նրա եղբօրը, Մերութանին, տալ Հայոց թագաւորութիւնը, եթէ կատարելու լինի պարսից ցանկութիւնները: Այդ խոստմունքը, որի իրադրման մասին մայրս մեծ յոյսեր ունի, բոլորովին խելքից հանել է նրան: Նա այժմ պատրաստ է ամեն բանի համար, և՛ պարսից կրօնը ընդունել, և՛ քրիստոնէութիւնը ոչնչացնելու հոգ տանել, մի խօսքով, ամեն ձեռնարկութիւն յանձն առնել, միայն թէ իւր եղբայրը Հայոց թագաւոր լինի:

—Իսկ քո հօրը ի՞նչ է խոստացել Չապուհը:

—Հայոց սպարապետութիւնը:

—Մայրդ գիտէ՞, որ դու գնալու ես հօրդ մօտ:

—Ի՞նչպէս չը գիտէ: Նա ինքը կարգադրեց իմ ճանապարհի բոլոր պատրաստութիւնները, և այնքան շքեղ, այնքան փառաւոր հանդերձանքով, որ արքայապայել պէտք էր համարել: Նա ինքը կազմակերպեց իմ ստուար ասպախումբը, իմ համհարգների բազմութիւնը, որոնք

կորան ձեր անտառների մէջ: Եւ ես շատ ուրախ եմ, որ ազատուեցայ նրանցից: Նրանք ինձ համար մի անտանելի ծանրութիւն էին: Պէտք է շնորհակալ լինել ձեր լեռնականներից, որ իմ բեռը թեթեւացրին . . .

Արևը արդէն լցրել էր փոքրիկ ձորակը իւր ջերմ ճառագայթներով, օրից բաւական անցել էր: Նրանք տակաւին խօսում էին: Օրիորդի գերը որոշուած էր: Բայց Սամուէլինը դեռ մնում էր տարակուսական: Աշխէնը ոչ չինջ երկբայութիւն չուներ նրա անկեղծութեան մասին, գիտէր, թէ որքան աղնիւ և հաւատարիմ էր նա: Բայց վախենում էր նրա կեանքի մասին, այն կեանքի, որի հետ կապուած էր և իւր կեանքը: Սամուէլի ձեռնարկութիւնը նրան չափազանց վտանգաւոր էր թւում, թէև, միւս կողմից, նրա խելքի և քաջութեան վրայ մեծ վրտաւորութիւն ունէր: Նա չը կասեցրեց սիրուած երիտասարդին իւր նպատակներից, միայն հարցրեց.

—Գուր երբ կը վերադառնաս:

—Այդ չեմ կարող ասել, սիրելի Աշխէն, որովհետև չը գիտեմ, թէ երբ կամ հրտեղ կը գտնեմ հօրս: Բայց յոյս ունեմ, որ շուտով կը վերադառնամ:

—Մենք հրտեղ կը հանդիպենք միմեանց:

—Այստեղ: Ես կրկին կը գամ քեզ մօտ, և միասին կը գնանք Հայոց Տիկնոջ բանակը:

—Ինձ շատ ցանկալի կը լինէր սպասել քեզ, Սամուէլ, եթէ քո վերադարձը որոշուած լինէր: Բայց ես հէնց այս շաբաթ պէտք է պատրաստուեմ ճանապարհ ընկնելու դէպի բանակը: Այնտեղ կը տեսնուենք, եթէ Աստուած տնօրինել է կրկին տեսնուիլ միմեանց հետ . . . Վերջին խօսքերը արտասանելու միջոցին նրա ձայնը դողաց:

Սամուէլը զգացուեցաւ և նրա ձեռքը առեց իւր ափերի մէջ:

—Վճռում եմ, — ասաց նա ներքին վրդովմունքով: — Մենք կը տեսնուենք Հայոց Տիկնոջ բանակում: Այն ժամանակ, ես յոյս ունեմ, սիրելի Աշխէն, երբ առաջին անգամ կը հանդիպենք միմեանց, դու կը համբուրես իմ ճակատը և կասես. «դու արժանի ես ինձ», — և այդ կը լինի իմ ամենամեծ վարձագրութիւնը այն վտանգաւոր ձեռնարկութեան համար, ուր հայրենեաց նախաձախիւրդութիւնը մղում է ինձ . . . Մեր պայմանները վերջացած են: Ես այլ ևս չեմ ուշացնի քեզ, գիտեմ, որ քո լեռնցիները անհամբեր սպասելիս կը լինեն քեզ: Գրկի՛ր ինձ, սիրելի Աշխէն, և տուր քո համբուրը և քո օրհնութիւնը: Աստուած կը լսէ ամեն ջրթունքների ձայնը: Ես գնում եմ թշնամու բանակը: Իմ ճանապարհը և՛ կորստեան և՛ փառքի ճանապարհ է: Քո համբուրը կը ոգևորէ և թեւ կը տալ ինձ, իսկ քո օրհնութիւնը կը փառատէ ամեն արհաւիրք: Գրկի՛ր ինձ, սիրելի Աշխէն . . .

Նրանք զրկուեցան: Երկար լուռ արտասուքը հեղեղի նման հոսում էր նրանց աչքերից, բայց անգոր էր շիջուցանելու այրուող սրտերի կրակը: Երկար լուռ. հեկեկան-

քը արեկոծում էր նրանց, և «Արտասուքի աղբիւրը» իւր տխուր հառաչանքներով ձայնակից էր լինում նրանց դառն հառաչանքներին . . .

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

(Կը շարունակուի):

Խմբագիր-հրատարակիչ Ա.Բ.Գ.Ա.Ր. ՅՈՎ. ՀԱՆՆԻՍԻԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վրաստանի և Իմէրէթի հայոց վիճակային կոնսիստորիայի ատենի մէջ նշանակած է աճուրդ 'ի 15 Ապրիլի սոյն ամի, առանց կրկնաճուրդի, կապալաւ տալու համար եկեղեցական գիւղերը Ախալքալաքի գաւառի:

Անդամ կոնսիստորիայի Թադէոս Քաչ. Խօջաճեմալեանց.

3—2

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

ԵՒ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ Է ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌՎԱՆՈՅՈՒՄ

ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԱՐՈՒԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆ

Հայոց եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների համար. Համաձայն ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատուած ծրագրի:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՒՏ ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Գինն է 25 կոպէկ:

Շուտով կը տպագրուի կրօնի դասագիրք երրորդ տարուայ համար:

ԼԱԶԱՐԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵՂՈՒԱՅ ԿՈՂՄԻՅ

Հ Ա Շ Ի Ի

Արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի մայր գումարի մասին 1886 թուի համար:

ՄՈՒՏԻՐ

% թղթերով թղթադրամով

Մնում էր առ 1 Յունիվարի 1886 թ. 34850 ռ. 792 ռ. 51 Կ.

Առ այն աւելացան:

Ստացուեցան 1886 թ. համար տու-

կաններ թղթերից — 2061 ռ. 8 Կ.

Գնուած են այլ և այլ տոկոս. թղ. 2850 ռ. —

Ընդամենը 37700 ռ. 2853 ռ. 59 Կ.

ԾԱԽՍ

Գործ է ածուած 2850 ռուբլու տու-

կոսաբեր թղթեր գնելու — 2819 ռ. 60 Կ.

1885 թ. հաշուի տպագր. համար — 18 ռ. 60 Կ.

Ընդամենը — 2838 ռ. 20 Կ.

Առ 1887 թ. առ ձեռն պատրաստ կան:

Տոկոսաբեր թղթերով 37700 ռ. —

Թղթադրամով — 15 ռ. 39 Կ.

Արոնք պահւում են Մատիւռայի նահանգական գանձարանում:

(3 - 3)

ԲԺ. Բէյլը վերագործել է Թիֆլիզ և ընդունում է աչքացաւ ունեցող հիւանդներին առաւօտները: Բնակարանը. Ստարո-Արսենալայեա № 17:

(3—2)

Լոյս տեսաւ ԵՐԿՐՈՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Առաքել Բազադրեանի

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԸ

և վաճառվում է բացառապէս Կենդրոնական Գրավաճառնոցում: Գինն է 25 կոպ. գումարով գնողներին 20% զիջումն:

Նոյն տեղում վաճառվում է Ա. Բազադրեանի ՈՒՂ-ՂԵՑՈՅՑ ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑՁԻՆ: Գինն է 1 ռ.:

3—1

Unter dem Titel

ARMENISCE BIBLIOTHEK

(Herausgeber: ABGAR IOANNISSIANY)

führe ich dem deutschen Lesepublikum eine Serie der besten, ausgewählten Werke einer in Europa noch wenig bekannten, und doch viele Schätze bergenden Litteratur der Gegenwart in vorzüglichen Uebersetzungen und gediegener handlicher Ausstattung vor.

Als erster und zweiter Band wurden soeben ausgegeben

I

DREI ERZÄHLUNGEN

von

RAPHAEL PATKANIAN

Aus dem Armenischen uebertragen

von

ARTHUR LEIST

Ein Band 8°, 13 Bogen.—Preis 75 kop.

II

LITTERARISCHE SKIZZEN

von

ARTHUR LEIST.

Inhalt: Ein Volkssänger. Raphael Patkanian. Pater Leo Alischan. Mkrtitsch Beschiktaschlian. Abo-wian. Die Kongregation der Mechitaristen. Erzbi-schof Gabriel Aiwasowski. Gabriel Sundukiantz. Das armenische Zeitungswesen. Ein Vater seines Volkes.

Ein Band 8° 12 Bogen.—Preis 75 kop.

III

BILDEN AUS PERSIEN UND TÜRKISCH-ARMENIEN

von

RAFFI

Aus dem armenischen übersetzt

von

LEO RUBENLI

Ein Band 8°, 14 Bogen. Preis 75 kop.

Für den Kaukasus ausschliesslich zu haben in der
Центральная Книжная Торговля въ Тифлисъ.

WILH. FRIEDRICH

K. R. Hofbuchhändler

ԱՌԱԿԱԳԻՐՔ

Ինքնագիր և թարգմանածոյ առականեր և երգեր ժողովրդական լեզուով գրուած.

ժողովեց Ա. ԲԱՆԱԹՐԱՆՅ

Գինն է 50 կ.

Վաճառվում է «Կենտրոնական Գրադաճառանոցում»: Օտարաքաղաքացիք ճանապարհածախքի համար ուղարկում են 15 կ.

5—2

1) «Ուլնիա կամ Զէյթուն» լեռնային աւանի ի Կիլիկիա. նկարագիր տեղական, կենսական, բանասիրական և լեզուաբանական. գրեց Աւլազկերեան, գինն է 1 ռ. 35 կ. Ճանապարհածախքով 1 ռ. 55 կ.

2) «Բնական Պատմութիւն», հատոր ա. կենդանային հիւսուածաբանութիւն և մարդկային կազմաւորութիւն ու բնախօսութիւն ի պէտս աղգային երկրորդական վարժարանաց. աշխատասիրեց Ն. Տաղաւարեան, ճարտարապետ երկրագործ, նախկին աշակերտ Փարկու երկրագործական համալսարանին, գինն է 4 ռ. Ճան. ծ. 4 ռ. 40 կ.

3) «Պատմութիւն մարդկային պատուաւորման», գրեց Տ. Փէշտիմալճեան, գինն է 3 ռ. Ճան. ծ. 3 ռ. 50 կ.

4) «Բուրաստան մտնկանց», պատկերազարդ մանկական ամսագիր հարուստ և շքեղ տիպ: Առաջին տարի, գինն է 4 ռ. Ճան. ծ. 4 ռ. 50 կ.

5) Բ. Գ. և Գ. տարի իւրաքանչիւրը 3 ռ. Ճ. ծ. 3 ռ. 50 կ.

6) «Բողոքականութիւնը Կովկասու Հայոց մէջ» (պատմական նիւթեր) գրեց Ն. Ղուկասեան. գինն է 50 կոպէկ Ճան. ծ. 70 կ.

7) «Արարատի գլուխը» ճանապարհորդական տպաւորութիւնների նկարագիր Գ. Լ. Մորգոլյեի: Փոխադրեց Առաքել Բաբախանեան. գինն է 1 ռ. Ճան. ծ. 1 ռ. 35 կոպ.

8) «Փոքրիկ աղու մը չուշաւէպը», գրեց օր. Զուլի Կուբո, թարգ. տիկին Մ. Մամուրեան 7-րդ տպագրութենէն գինն է 75 կ. Ճան. ծ. 1 ռ.

9) Կասթօն Թիտանտիէ՝ «Դիւցադունք աշխատութեան» թարգմ. Կ. Յ. Գարաբաշեան, պատկերազարդ. գինն է 1 ռ. 50 կ. Ճանապարհածախքով 1 ռ. 80 կ.

10) «Նորավէպը», դատապարտեալը, երազի մը գինը, կատակ մը: Գրեց Արիկար Արիկարեան (Հայկակ) գինն է 50 կ. Ճանապարհածախքով 70 կ.

11) «Ապուշ», նոյն Հեղինակի, գինն է 40 կ. Ճ. ծ. 55 կ.

12) Ֆերդինանդ Եմիլի՝ «Դէսը Կաշինգթօն»: Գերմաներէնից թարգ. Փ. Վարդանեան. Գ. 60 կ. Ճան. ծ. 75 կ.

13) «Բեկեամին Ֆրանկլին» նոյն Հեղ. Գ. 40 կ. Ճ. ծ. 55 կ.

14) «Հոմերի Իլիադան», նոյն Հեղինակի, գինն է 1 ռ. Ճան. ծ. 1 ռ. 25 կ.

15) «Հոմերի Ոդիսական», նոյն Հեղինակի, գինն է 1 ռ. 20 կ. Ճան. ծ. 1 ռ. 45 կ.

16) «Մեր երկրաւոր բնակարանը և իւր Յօրինելը», թարգմ. Յակոբեան. գինն է 50 կ. Ճան. ծ. 65 կ.

17) Լումա՝ «Կողոպտուած եկեղեցի», եղբրական վէպ. ներկայ կեանքից, գինն է 1 ռ. Ճան. ծ. 1 ռ. 30 կ.

18) «Մովսէս Խորենացին և Հայոց Հին վէպերը» քընննութիւն Մ. Էմին. գինն է 50 կ. Ճան. ծ. 75 կ.

19) Շերվանդադէ՝ «Նամուս» եղբրական վէպ. գինն է 1 ռ. Ճան. ծ. 1 ռ. 25 կ.

20) Տէր. Աղէքսանդրեան՝ «Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը, մասն ա. գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ Ճան. ծ. 2 ռ.

21) Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Առողիան «Պատմութիւն տիեզերական» գինն է 2 ռ. Ճանապարհածախքով 2 ռ. 60 կ.

22) Պուաիուէ՝ «Պարոն Լըքոքի ծերութիւնը». թարգ. Իւթի.Ճեանի 4 հատոր, Գ. 2 ռ. 75 կ. Ճան. ծ. 3 ռ. 15 կ.

23) «Հացի խնդիր» աղգային վիպատանութիւն. Հեղ. պ. Պաշեանցի, գինն է 80 կ. Ճան. ծ. 1 ռ. 30 կոպէկ.

24) «Շահէն» վիպատանութիւն նոյն Հեղինակի գինն է 1 ռ. Ճանապարհածախքով 1 ռ. 30 կոպէկ.

25) «Քնար Հայկական, խմբագրեց Մ. Միանարեանց, գինն է 2 ռ. 50 կ. Ճան. ծ. 3 ռ.

26) «Աշգ Զեւանու» երգերը. Գ. 80 կ. Ճան. ծ. 1 ռ.

27) Վ. Հիւգօ՝ «Կլոդ Գէօ» թարգմ. Աբէլեան. գինն է 20 կոպէկ, Ճանապարհածախքով 30 կոպէկ:

28) «Հայ բողոքականի ընտանիքը», գրեց Մուրացան, գինն է 40 կոպէկ, Ճանապարհածախքով 55 կոպէկ.

29) «Ծոցի երգարան», ժողովածու գործածական երգերի, ժողովեց Կ. Տէր-Ղաւթեան գինն է 40 կ. Ճան. ծ. 55 կ.

30) «Զէստերտօնի ժառանգը», պատկերազարդ վէպ. թարգմ. Աղանեանցի, գինն է 1 ռ. Ճան. ծ. 1 ռ. 25 կոպ.

31) «Սնահա», Հին զրոյց, գրեց Ղ. Աղայեանց. գինն է 50 կոպէկ, Ճանապարհածախքով 65 կոպէկ:

32) Վ. Շէկսպեր՝ «Օտէլլօ». Վենետիկի մաւր, ողբերգութիւն Հինգ արարուածով և Հեղինակի կենտագրութեամբ, թարգմ. Սուլիանեանցի գինն է 60 կ. Ճան. ծ. 75 կոպէկ:

33) «Հայաստանեայցս առաքելական ո. եկեղեցոյ պատմութիւնը», աշխատասիրեց Յուսիկ վարդ. Մովսիսեան, գինն է 1 ռ. 40 կոպ. Ճանապարհածախքով 1 ռ. 80 կոպէկ:

34) «Հայոց վանքերը», համառոտ տեսութիւն Կ. Կոստանեանցի, գինն է 50 կոպէկ, Ճանապարհածախքով 65 կ.

35) «Կովկասում գործող Հայ զորապետները», կենսագրական նամականի, գրեց Գրեգոր Նիկողոսեան՝ գինն է 50 կոպ. Ճանապարհածախքով 65 կոպ.

36) «Վենետիկի Միթթարեանք», գրեց Ա. Նրեցեան, գինն է 1 ռ., Ճանապարհածախքով 1 ռ. 20 կոպ.

37) «Արդի ուղղութիւն առողջաբանութեան և բժշկականութեան մէջ», գրեց բժ. Բաբայեան Գ. 40 կ. Ճ. ծ. 55 կ.

38) «Մանանայ», ժողովեց Գ. Սրուանձտեանց՝ գինն է 2 ռուբ. Ճանապարհածախքով 2 ռ. 30 կ.

39) «Թորոս աղբար» Հայաստանի Ճամբորդ նոյն Հեղ. մասն ա. գինն է 1 ռ. 50 կ. Ճանապարհածախքով 1 ռ. 75 կ.

40) «Արաքսիայ կամ Վարժուհի», գործ տիկին Սրբ. Իւստաբի. գինն է 1 ռ. 50 կ. Ճանապարհածախքով 1 ռ. 75 կ.

41) «Սերանոյշ», նոյն Հեղ. Գ. 1 ռ. 50 կ. Ճ. ծ. 1 ռ. 75 կ.

42) «Նկարագրական ուղեւորութիւն ի Հայաբնակ գաւառս արեւելեան Տաճկաստանի. Տեղագրութիւնը ստեղծ և ձորէն, Հին և նորէն պիտանի գիտնոց 3 մաս, գործ Մ. Միրախորեանի Գ. 3 ռ. 20 կ. Ճ. ծ. 3 ռ. 60 կ.

43) «Թշուառներ» 3 մեծ. պատկեր. հատոր: Գ. Վ. Հիւգի. Գ. 3 ռ. Ճան. ծախք 3 ռ. 40 կ.

44) «Թափառական Հրէայ», Գ. Է. Սիւ. 4 մեծաղ. պատկերազարդ հատ. գինն է 9 ռ. Ճան. ծախքով 10 ռ.

ՎԱՃԱՌՄՈՒՄ Է ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ
Աւագուիկ պահանջները չեն կատարվում:

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 21 Марта 1887 г.

Типография И. Мартиросианца, на Орб. ул., д. № 1/2